

ХОЖА-АХЪМАД БЕРСАНОВ

ДАШО МУХІАР

© (812)
548
ХОЖА-АХЬМАД БЕРСАНОВ

22074
**ДАШО
МУХІАР**

НОХЧ-
ГИАЛГІАЙН
КНИЖНИ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ГРОЗНЫЙ
1979

Книгашъешархошка

Берсанов Хожа-Ахьмадан кхолларалла коьрта-чу декъана берашна а, кегийрхошна а лерина ю. 1964-чу шарахь араьялла цуьнан хьалхара книга «АстагIа аякханч». Цул тIаьхьа, 1976 шо кхаччалц араевлла цуьнан «Хьажа-Мурда лелийнарш», «ДоттагIий», «Ден лорах», «БIаьсте», «Дохкова-лар» цIераш йолу книгаш. Книга «Хьажа-Мурда лелийнарш» шолгIа араьялла оьрсийн маттахь.

Iалам дика девзаш ша хиларе терра, берашна Iалам довзийтаран тема коьрта лору Берсановс шен кхоллараллехь. ХIокху «Далшо мухIар» цIе йолчу дийцарийн сборниках лавшна шайна хетарг книгашъешархоша яздица дика хетар ду книжни издательствона.

Язде тхочьга хIокху адресца: 364021, г. Грозный, ул. Ленина, 14, книжное издательство.

ДАШО МУХІАР

Церпоштан некъаца йолчу цхъана жимчу юъртахъ вехаш ву воккха стаг Иван Степанович Колесников.

Граждански тлом чекхбаьллачул тлаьхъа, церпоштан некъан говзанча а, стрелочник а, дежурни а, станции начальник а волуш белхаш бина цо. Ткъа хиница пейсехъ ву Иван Степанович. Бакъду, пейсехъ вара аьлла, мукъа Іаш вац иза. Цо кертahъ беш кхинийна, зезагаш доьгІна, юкъараллин дахарехъ жигара дакъа лоцу.

Цуьнан кІант Сергей, Саратов-гІалахь медициноки институт чехъ а яьккхина, лобран болх беш ву. Йоккхах йолу йол Лариса Ташкент-гІалахь инженерехь марехь ю. Цул жимах йолу Светлана Кустанайоки областерчу Руднев-гІалахь ехаш ю. Летчикехь марехь ю иза.

Аьхкенан заманчохь шешан бераш а далаш, дай, наний долчу хьошалгІа богІу уьш. Ларисин шитъ йол ю: Наташий, Марусий. Светланин Павлик цІе йолуш ворхІ шо кхавчІа кІант ву.

Иван Степановичан лулахой нохчий бу. Вовшашца хаза бертахь беа уьш.

Мерзуо кхача кечбича, Иван Степановиче дІакхойкху Аюба.

— Иван Степанович! Схьавола, жижиг-галнаш даа! Цхьа дика кхехкийна кьуоначу уьстаган жижиг ду.

Иван Степанович и гІиллакх хууш ву. Ша мел вуьзна хиларх, шеге дІакхайкхича, Аюб волчу воьду иза.

Аюб борщ езаш вуйла хууш волчу Иван Степановича:

— Маша, дика елахь борщ. Аюб чу воьхур ву аса. Кхачий тІехь тасало вовшашца марзо, — олу шен зудчуьнга.

Иван Степанович, Аюб чохь, кертахь дан дезачу гІуллакхана вовших дагаволуш хуьлу.

Кертара стоьмийн дитташ кходуш а, кемсийн сов долу генаш цоьстуш а гІо до Иван Степановича шен лулахочунна. Церан бераша а теона вовшашца гергарло.

Павликна нохчийн маттахь дагардан а хаьа: «Цхьаь, шитъ, кхой, диъ, лхийъ, ялх, ворх, барх, исс, итт...» — олий дагар до цо.

Наташийн, Марусийн а Іемина цхьа клеззиг нохчийн мотт. Аюбан берашца Іамийна цара иза.

— Султан, схьайола-а! — аьлла, кхайкхира Наташа Аюбан кІанте.

— «Схьайола» — ма ала. Схьайола йоле олуш ду. «Схьавола» — ала, — бохуш, Іамайора Султана иза.

Цхьана дийнахь юьртарчу берашца Іома тІе лийча вахара Султан. Дуккха а адам дара Іома чохь луьйчуш.

Хи чохь дукха ваьллина, жимма шолвелла хьала а ваьлла, йистехь лаьттара Султан. Іома йистехула схьайогІучу Наташих

блaьрг кхийтира цуьнан. Иза кхоьлнина, гийла яйча шекваьлла Султан дуьхьала вахара цуьна.

— Хьуна хIун хилла, Наташа? Хьо гийла хIунда ю? — хаьттира цо, цхьаммо цуьна вас йина моьттуш, оьглаз а вахана.

— Мамин пIелгах юллу дашо чIуг хи чу йобжна, яйна.

— Муьлхачу меттехь?

— ДIога йисттехь лавтта мотоцикл гой хьуна?

ДIахьаьжначу Султанна Iомана дехьа агIор йистехь лавтташ мотоцикл пира.

— Го те. TIаккха?

— Цуьнга нисса сехьа хи чохь йоллург Маруса ю. Цигахь чу йобжна мамин чIуг, пIелга тIера схьа а яьлла.

— Лариса стенга яжна?

— ДIога туристийн палаткашка яжна, цаьрца «водолаз» вуйла хьажа.

— Аса лохур ю и чIуг. Иза-м схакарор ю, Наташа, шек а ма яла хьо, — аьлла, Iам хадош неканца дехьа йисте вахара Султан.

Наташига и чIуг чу йобжна меттинг схьа а йийцийтина, хи буха а лечкьаш, чIуг леха волавелира иза.

Султан хьулвеш кIорга дара цигахь хи. Шозза-жхузза хи тIехь хьала а кхоссалой, буха воьдтура иза. Са кхачадаллалц бухахула жуьйгаш хьоькхуш ловхура цо чIуг.

Иштта иза воллуш схаькхечира Лариса, юххе ваьлла цхьа верстина стаг а волуш.

— Султан, хьо а кхиьна орцах? Хьуна иза ца карадахь оцу мухIарх догдилла бен ца деза — элира Ларисас, Султан тIахь-аьлла хиларна, цунах бIо булуш.

— Бухахь борг сацкьар бу, бетон саина шера а, чIогIа а. TIе гIум а теона, чIуг кьайла йолнийла дац, карор ю, — элира Султана.

— Мичара, карор яц чIуг. Хе гена дIа чу ехьна хир ю — бохуш, цигаьрка а уьйзуш, парргIат хи йистехь лавттара Ларисица схьавеана стаг. Турбазин начальник хиллера иза.

— ХIун ловху аша? — аьлла, схьа тIе веара мотоциклаца волу оьрси а.

Хилларг хIун ду хиьча, чIуг лаха хи чу велира иза а.

Члуг лoьхуш бeххa бaьхкирa уш oцу хи чoхь.

Мoтoциклист, члуг кaрoриг хилaрх дoг a диллина, дlа вaхaрa.

— Aсa бoху цa хeзa шунa, кaрoр яц члуг. Эрнa къa мa хъeгa, — aьллa, дlа вaхaрa турбaзин нaчaльник a.

Султaн члуг лoьхучуьрa юкъaх вaлa лууш вaцaрa. Шeлвeллa, бaлдaш сeндeллeрa цуьнaн. Хи бухaхь вaьллинa, бlаьргaш цийдeллeрa.

Хи чoхь яьллинa шeл a eллa, шeн нaннa тlе яхнa лaьттaрa Нaтaшa. Бaлдaш сeндeллa, члeниг a eттaш, гaррeнaхь эгaйoрa изa. Лaрисa, шeн шeлъeллa йoл a, яйнa члуг a дaгaхь йoллущ, дoдoьхнa лaьттaрa. И члуг шeн хилчa a кхин дlа лoьхур йoцуш, шeлвeллaшeхь, Султaш дoггaх вoллурa н лoьхуш.

Хи чу a лeчкьинa, бухaхулa куьйгaш хъoькхуш вoллучу цуьнaн, дoьжнaчу шишaнaн гeрaгo куьг хaдийрa. Султaнaн куьйгaх ций oьхуш гичa йoьхнa хъaьвзирa Нaтaшa a, цуьнaн йишa a, нaнa a.

— Куьг хaдий-кх хъaн, Султaн!

— Стeн хaди хъaн изa?

— Aьнгaлинo.

— Схъa йистe вaлa, aсa дlа дoьхкур ду хъaн куьг; йнтaл и члуг a. И бaхъaнa долущ хъo шeлвaлийтa цa лaьa сунa, — aьллa, шeн тloьрмиг чуьрчу йoвлaкхaх йист a яьккхинa, Султaнaн куьг дlа дихкирa Лaрисaс.

Ций oцу минoтeхь йoвлaкхaх чeкх a дaьллa, тlа дaмaш oьлурa.

Султaн, Лaрисaс шeн тeргo ярнa, вoккхaвeрa. Цo юхa чу мa вaлa, шeлвeллa хъo, цу тlе куьг a хaдийнa бoххушeхь, юхa a хи бухa лeчкьирa Султaн.

Члуг схъa кaрoриг хилaрх дoг a диллина, дlа яхa тoхaелирa Лaрисa.

— Султaн, хъaлaвaлaл. Члуг яйнeрa бoхуш, хъo хlаллaквaн цa лaьa сунa, — элирa цo.

Чeхькa йистe хъaлa a вaьллa:

— Дa висaрг яl, кoьртaх юллу мaскa хиллeхъaрa, схъa кaрoр ярa — aьллa, шeн хlумнaш тlе юхa lомa йистeхулa дlа вaхa Султaн.

— Цахъ цхъангге а ма ханйталаш аса и члуг яйанийла. Шийтта туьма мах болуш яра иза. Дас-м хлумма а эр дацара, мама цлармата стаг ю. Цуьнга лалур дац аса члуг яйанийла хиччи. — бохуш, берашика кхуьйлур Ларисас.

Шозлагичу дийнахъ а члуг лийхира Ларисин дас а, йишас а массо а бахана. Члуг ца карийра.

Ларисин отпуок чекхъелира.

Члуг ца карош, цунах дог а диллина, новкъа бевлира уьш...

Хлора луйранна длавоьдий, тлап олий вовш, сарахъ сен а лой, хорша еьча сапна, члениг а етталш, цла оьху клант коьртах-ваьккхина цов дора нанас:

— Ватта-а, елла яла со дела! хи чохъ ваьллинач-кх хьо?!..

— Луйичуш вара со, — аьлла, ша дашо мухлар лехар ца хоуйтуш. Гадда лийра Султан.

— Ой, мегар ма вац хьо иштта дукха хи чохъ ваьллича. Кхин ма глотахъ цу хи йисте! — бохуш, бехкамаш бора нанас.

Амма Султанна диц ца лора дайна мухлар а, цунах Ларисина глехъа вас хилар а.

Хи буха воьдуш юллу маска йолуш стаг лехира Султана. Маска карийра цунна.

Хинца хи чу лечкъича, бухара латта а пуш, дика лахалора члуг.

Жимма тле сацкъаран тача а тесна луйлуш карийра Султанна дашо члуг. Цунах боккха кхаъ хилла Иван Степанович волчу вахара иза.

— Иван Степанович, суна Ларисин яйна члут схъакарий. Хинца хлара цунах дла муха тухур ю дийцахъа суна.

Члогла хазахийтира воккхачу стагана, Султанехъ оццул боккха тешам карийча.

— Эх! ма боккха кхаъ баьккхи ахъ соьга! Хлара дла тоха-м хала дацара... — аьлла, дланйцира воккхачу стага дашо мухлар.

Цул тлаьхъа дукха хан ялале Султане кехат кхечира:

«...Хьоме Султан, ма члогла кьинхъегам баьккхина хилла аса хьуна и члуг бахъана долуш. Бехк ма биллалахъ суна, и мухлар а дайнна, хъайна кьинхъегам баккхарна. Сан и мухлар

схъалехарна а, иза схъакарорна а баркалла хъуна. Аса цхъа дика ца деш фуьтур вац хьо...

Л а р и с а ».

Хазахеташ, синтем хилла, доккха садаьккхира Султана. Кехат стоьла тIе охъа а диллина, ловза вахара иза. Цигта чусъначу йишас шешан нанна хезаш дийшира и кехат. Нана цецъелира:

— Ватта, еллаяла со делаI, и мухIар лобхуш ваьллина хилла-кх иза хи чохь!

ГОЦИН ШОВДА

Тхан куьпахь вовшах кхетий, данма ловзуш хуьлура бераш. Цхьацца дуйцуш, наггахь кыйсамаш хуьлура церан. Шай, шай бакь хеташ, кыйсам кларгбелча «Гоцига хаттал делахь», — олура муьлххачех а цхьаммо.

Бакь верг а, харц верг а къастош, Гоцис аьллачуна тлехь кыйсам чекхболура. Бераш тешара цо аьллачух.

Цунах тамаш бойла а дацара. Хлунда аьлча, массарна а иза билгалваьллера бакълуйш хиларца. Муьлхха а шегара цхьа глалат даьлча шен бехкана кьера хуьлура иза.

Цкѣа, цхъана дийнахъ, ловзуш дохкучу берашна тѣе а вѣна, уш чехадора воккхачу стага Ибрахима:

— Муылхачо бохийра аша сан куызганан бѣаьрг?

— Аса бохийра, ца хууш буьрка а кхетта, — даре дира Гоцис.

— Ахъа бохийнехъ хлумма а дац. Хьо-м хьарцхъара вацара. Хъайна хууш дийр дац ахъа и санна дерг, — аьлла, оьгъазваханчуьра васта а велла, дѣавахара воккха стаг.

Бераш, цец а девлла, лавттара цо и бехк шена тѣлацарх тамаш беш.

Куызганан бѣаьрг бераш ловзуш ца хууш буьрка а кхетта боьхнера. Гоцис даре ца динехъ а бехк хъенан бу хуур долуш а дацара. Шен карах и ма-хилли, хъаьдда вахна, воккхах волчу вешига шен бала балхийра Гоцис.

— Шек а ма вала хьо, Гоци, иза-м аса хлукху сохъта вахна туькнара аьнгали а деъна, дѣатухур бу. Вуьшта тѣаккхалула ларлуш ловзалахъ — аьлла, Гоцина синтем бира вашас.

Цу дийннахъехъ, ша ма-аллара, воккхачу стеган корана куызганан бѣаьрг дѣатуьхира Гоцин вашас.

Гоцис бакъ-харц къастор озабезамашца дацара. Шен вешига а олура цо иза харц велахъ харц ву, бакъ велахъ бакъ ву. Цундела царна юккъехъ дегабаам а я вас а ца хуьлура.

Хи чохъ луьйчуш а, мѣерий дутлуш а самукъа доккхура бераша.

Аьхка хи дохделлера. Цу тѣе руьйта беъна бажа а лавттара хи чохъ. Муж санна, мела а, гѣезаша бехдина мала дегаза а дара хи.

— ЭхI, ма хъавелла со — аьлла, хи йисте дѣахъаьдира кхуран Индагѣхъ садолуш лачех цхъаь.

— Ма малалахъ и боьха хи. Аса шийла шовда малор ду хъуна — аьлла, сацийра иза Гоцис.

— Мичахъ ду шовда?

— Суна карор ду.

Кѣант тѣахъа а хлоттийна, хин йистошца волавелира Гоци.

Берзанчу когашца жатѣи тѣехула дѣавоьдуш, коган айраш лаза дора. Цундела ког байбеш боккхура цо.

— Хіоккхузахь ду шовда, — аьлла, когаш кІела охьа а хьожуш, сецира Гоци.

Гоци ша леван гІерта моьттуш, вела а къекаш, Іадда лавтара кІаит.

— Мичахь ду шовда?

— Гоцис датахь а доцург ма олу... — бохуш, тІегулделира бераш.

Гоци, кхин цара дуьйцург тергал а ца деш, сихвелла куьйгашца жагІа а, гІум а дІай-схьай хьожхуш, кІаг боккхуш воллура. ЖатІий, гІум хьалаяккха а кхнале, кІаг буззий, хи хІуттура.

— Цхьана эха сохьтехь собар дича, мала а мегаш хьаьар ду хи, — элира Гоцис.

Хи, Гоцис ма-баххара, дукха хан ятале хьаьира. Ша санна, шийла, седа санна, хьаьна дара иза. Іаббалц хи мелира бераша.

— Гоци, хьуна муха карийра шовда? — бохуш, хоьттура бераша.

— ТІаккхахула хаа дика ду шуна. Когаш а берзина хи йистехула дуьйладелла шавш лелачу хенахь шан экъантІе баьккхича санна хеташ, шийлачу метте ког баьккхича совца. И меттиг леррина аша тергал йитча, цигахь хьаьначу хин карсолаш пур ду шуна. Бухара шовда схьадуьйлу меттиг и санна билгаш хир ю. Гой шуна, гІамарш а сийсош, и хьала кхуьйсу хи? — бохуш, дІагайтира Гоцис.

Цул тІаьхьа, урана гондахьа баккхий тІулгаш а бохжуш, и шовда тодира бераша. Гуьйранна диттийн гІа дужучу хенахь, шовданна кхо-йиь гІулч хиллал юьстахо, берда тІе ножан оинтар дуьйтІира Гоцис. И наж хІинца кхитІа. Аькха шовданна тІехула ІиндагІа латтадо цо. ГІалара а, юьртара а садала хи йисте мел оьхучу наха молуш ду и шовда. Цуьнца жижиг а кхехкадо, кхин болу кхача а кечбо.

ХІетахь дуьйна Гоцин шовда олу цунах.

ДАКИН ТОГІЙ

Юьртана гІеххьа гонахь ехха дІаІуьллуш тогІий ю. Оцу тогІийн басешца бІаьлланган, ножан дечгІийн хьаІнаш а, коканан коьллаш а йохку. Ловзарна тІера волу Дака, цу меттигех сакъералуш, кест-кеста воьдура цига. Минча хенахь вахчи а цигара цхьаь ца яхьаш ца воІура иза. Март баттахь вахча тогІийн басешца йолчу бІаьлланган дечигашна кІелара, боккхий, хьонка бахьара цо. Хи лаьттинчу тІуьначу меттера йохий сорамаш яхьара. Баьццара еха тІамарш а йолуш, бІаьстенан сийна зезагаш а кхуьура цигахь. Жимма тІаьхьуо, апрель бет-

тан денош дохделча, сийначу бацалахь бежалуьнан-баппан можа зезагаш кхуьура. Оцу зезагех а, уьш гуш хаза хеташ, марзо оьцура Дакас. Амма уггаре чlogla цуьна самукъане хетара олхазарийн эшарш.

«Ков-кук! Ков-кук!» — бохуш, екара атьокх. Бес-бесара хаза эшарш локхура алкханчаша. Къаьсттина хаза декара бляьстенан хьоза. Цхьанахьара глоттий кхечу дечиг тле хууш, цигара глоттий вукхузхьа йоьдуш синтем байна екара суьйлийн чloglag. Гаьннаш тлора гаьннаш тле хуьйшуш, хуьна чухула хьийзара можа хардангаш олу кегий хьозий. Бляьста шешан баьннаш дан тохаделлера уьш. Ткьа цу хенахь цхьабооса хьала хлосттина хьонкан гла а, шовхалдийриш а, чимаш а, хьаьрмакаш а, нитташ а хуьлура. Мор буттий и хуьуьнан беркат дахьара Дакас ша цла воглущ.

— Клант, кхин кьух ца карийра хуьна оцу хуььнхара схьадан? — олий, забарш йора нанас. Бакьду, Дака, забарш еш ша хьийзорах, хуььнах дукха кхерста бохуш, коьртах ваккхарх, юха вер волуш вацара. Мича хенахь хлун хуьлу хаьара цуьна цигахь. Июнъ баттахь мел дукха хуьлу цигахь цлазамаш! Дакас, жимчу ведарца вьодий, кест-кеста дахьара цигара лахьадой и цлазамаш. Дукха хан ялале, аьже юллуш, диттан комарш, баьллаш кхуьура цигахь. Атбин жан глота лавттина меттиг яра нза. Цо доьглна масийтта стоьмийн дитт дара цигах: шекаран-лаж, гурахь хуьлу муьста лаж, лаьржа хьач, хьаьрса-хьач, хьормат, суьйлийн кхор, комарийн дитт, баьллаш. Лаламехь акха кхиьна стоьмийн дечигаш а яра цигахь: ялх хуьуьнан кхор, дуушто, муьста лаж, муьргийн дечиг, тле бляараш латош, йоккха бляьлланг, коканаш, шиь хьаьмцан кондар, кхураца хьала яхна комсийн таьлланг.

Цигахь кхуьу коканаш кхечхьачул къаьсттина даккхий дара. Баьллек, мангалан-комарех варени йора. Хуьуьнан кхораш хи чу бухкура. Юьртах цомгашчу стагна кхор дага беьчи а, «Сайхьатаьргахь бу хи чу боьхкина кхораш», — олий, наха тлехьажавора стаг. Ткьа Сайхьата, хлумма а дегаза а ца хеташ, кад буззий, лоппагаш саина серла бевлла, кхораш лора бехначунна. Церан хи а хуьлура дика, муьста чам а болуш. Сайхьата кхораш куьркахь батта а боттура, бакьа а бора, кхорийн

аьхкех цу а бора. Беттинчу кхорийн компот а хуьлура чомехь. Цигара ши кхор бара къаьсттина мерза хуьлуш. Мадбелча, тје морха а тосий, муттанах буззий хуьлура уьш. Цъа кхор бара дикка хьалха хуьлуш. Цу тјеа охьанэгна бурула можа кло-раш баьццарчу бацалахь Юхкуш гича хазаетара Дакина. Церг тоьхча мутта дла а детташ хуьлура уьш. Цъаь гурахь хуьлуш Ювла кхор бара. Кхура тјеа гла дужучу хенахь мадло-ра иза. Эсаро дахьийна буха доьжна глап-патар длай-схьай а хьокхуш, лахьабора Дакас Ювла кхораш. Гла охьа а доьжна, цъалха довллачу гаьннаш тјехь нлхьа бокхуш а хуьлура кхо-раш. Уьш, тје а волий, охьанэгабора Дакас. Цъа кхор церг тоха ца мегаш, аьлчи а, муьсталла баа ца луш, лаьина клеа боьдура. Лай ло тесча лай бухахь, лопшаташ санна, серла а бов-лий, баа а мегаш, хуьлура уьш. Царех а, муьргех а мацделлачу олхазарийн даар хуьлура.

Хьаина датахь хир дара Дакас шеран муьлххачу хенахь вах-чи а цигара цъа рицкъа дахьа бокхург. Кхийн болу стом дла-хаьддачу хенахь элхьамачаш а, хьаьмцаш а, хи чу боьллага санна, то лой, лай клеа бисна муьста лаж а хуьлура цигахь.

Галаман яккхийчу къайлешийн ойлайнча цъа ша-тайпа ис-баьхьалла яра оцу цъана тогтийн дахарехь.

Тогтийн йохалла чекхдолуш, седа санна, хьаьана цъа жи-ма татол дара. Чабакхан, сазаш, ен, фарелан чјерийн клорнеш хуьлура цу чохь. Тогтийна лакхахь мере, чјеран клорнийн рема хьалаеьчи, леррина уьш тергал еш, царех сакъералуш, кон-даршна тјехьа дла а лечкьий, вехха лара Дака. Царех уггаре а боккха чјара хуьлура хьалха болий. Цул тлаьхьа цул жима-ниг, жимчунна тлаьхьа кхин а жиманиг хлуттий хуьлура церан рема. Шайна хьалха баьлла боккханиг бирзанчу аглор дла-доьлхура чјерий. Хичуьра рицкъа а лохуш, глаш тјеа чу йоьж-начу садолчу хлуманна хьалха кхоссалой муьрг а тухуш, пар-глата лелаш йолу и рема, Дака гучуваьлча, чкъарх олий дла-эккхий, татолан дохалла йодий къайлайолура. Кегий елахь а нека дарна вуно каде яра чјеран клорнеш.

Блаьста, лакхахь ламанца яккхий йочанаш хилча, Ювраш а хьаьдда, хих хьала юьзира сел йоккха и тогтий. Тогтий юьзна ца лаш, ардаш тје а даьллера хи.

Дистина хиш чу а доьжна, тохара санна, шешан хорша дир-
зира. Тоги чоьхь хилларг хун ду хьажа вахара Дака.

Тоги хе иэрча яккхинера. Атто мотт хьаькхча эсан чо
санна, басошца ийжийнера ховха буш. Даьржинчу хе тача дил-
лина гламаран, сацкьаран баса ерзийнера оццул хаза лаьтти-
на и тоги. Дистанчу хе охьа кхехьна чалхаш яра дечигийн
кондарех йиттина, каппаш а хилла, юхкуш, тоги чуьра лоха
дечиган кондарш хе охьа йийшийна, ниоса ах гламаро дла а
лаьцна, йохкура. Лахо юькках тоьхначу чалхаш тлехь «хлокхо
хун леладо техьа?» аьлча санна, ай а белла, Дакига схьахьов-
жура баьццара моьлкьа. Хе хлаллакдинчух тера дацара и дий-
наташ. Шайна кхерам герга глортача хаа боху царна. Моьл-
кьарчий а, дежкий а, кхин йолу дийнаташ а хе тоги юзчу хе-
нахь, шайна кхерам боцчу метте длакхелханчух тера дара.
Хунда аьлча, хи дестале хьалхачул а хинца дукха хийтира
Дакина и моьлкьарчий а, кхин йолу садолу хлумнаш а.

Дака цецвоккхуш хлума дара цу тогичохь хилларг. Тоги
таьлноу йолчохь хи хлорттинера. Охьа доьдуш санна, меттах
хьера и хи. Цунах цецваьлла, герга тле а важна, леррина хьаь-
жира Дака. И лам оийсаш члорий дара чоьхь. Хи лаьтто длаху-
душ гамх а делла, дуткьачу хин чкьураца диснера члорий. Хи
гомха хиларна малхо малдинера. Члорий глехьа глелделлера.
Чу ваьлча бухахь коча сацкьар бара гоьллец когаш чу а
оьхуш. Жимма а кегийча, хи бех а делла, чоьхь мел болу члара
хьала тле бера боллушехь и ца дира Дакас. Цуина хьафара и ди-
ча мел дукха члорий хлаллак хир ду, бакьду, Дака тле ца кхо-
чуш уьш диснехь, аьхкенгахьа глортича хи дла а хуьйдина,
хлаллак хир долуш дара. Дака бен оцу йоман тидам бийр бо-
луш стаг ца кхьачнера цига. Юьртана дукха генахь яцахь а,
адамаш нилхо хуьлура цигахь. Нагахь цу аглорхьа, керт ян се-
рий даха, я буш яккха важна стаг, йома юххе а ца глорташ, шен
гуллакх а дой длавоьдура. Нагахь хьаглуш меттиг хилча а та-
толан йисте а воьдий, лаббалц хи а молий, гу тле хьала волура
тоги чу воьссинарг. Члорий хлаллакх ца хуьлуьйтуш клелхьа-
ра дахаран глайгла беш вара Дака. Кьаьсттана члогла кьахета-
ра цуина кегийчу клорних. Лам чуьра схьа а ловцуш, хи чу
кхисса глортича, буха бижна коча сацкьар меттах а баьлла,

чорпа хир яра. Цунах чѣрнѣй кѣлхъара дахар а ца хуѣлура. Татол тѣе а хещна, хи алсам дажкхар сацийра Дакас. Хи алсам дажкха татол тѣдохуѣтуш дукха къахъега ца дезара. Белаца цхъа чкъор дожкхуш, готта саѣнгар яжкхича тѣе гѣур долуш дара иза. Бакъду, татолѣ хи хъала нислуш, сижха юзур йолуш яра чѣрнѣй чохъ долу и чоѣ. Тѣажкха а цхъа-ши ге хиллал бен лакха ца долуш хи гомха дуѣсур дара. Цул а бегѣнѣйла хийтира Дакина лахъхъа тогѣнѣй кхачалучохъ татолна вал бар. Цигахъ тогѣнѣй бердаш ваѣшта кхочура, татол чекхдаллал бен меттиг ца юѣсуш. Вал бан божкха аѣтту бара шигахъ. Хѣунда аѣлча, татолна дехѣнѣй-сехѣнѣй, шина а агѣор гѣлхъа дожкха ши тал доллура. Чекжкха цѣа а важна беллѣй, диггѣй, шена оѣшур бу аѣлла хеташ болу аѣчган сарѣй, кхин болу гѣирссѣй бахъаш, юха веара Дака. Лахъхъа йистерѣа тал а хадѣйна, татолна пурхала дечиг йиллира Дакас, юхъигаши шина толлана чоѣхъа а юѣтуш. Хин дозаллин ницкъ мел чѣогѣа тѣе таѣчи а вал бухур боѣлуш, божкха аѣтту бинѣра цу шина толло. Цул тѣаѣхъа лакхара юхъигаши пурхала йиллинчу цу дечигахъ дѣа а гѣортош, стомма хъокхѣй туѣйхира Дакас. Тѣажкха яхъна жѣолмаштуѣйхира цо цу чу. Цул тѣаѣхъа латта тесѣра, лакха берда тѣе а ваѣлла, яжкхѣй беѣан тоѣлигаш а хедош. Иштта татолана стомма а, чѣогѣа а вал бѣра Дакас. Тогѣнѣй, лахара дуѣйна хъала, хѣхъ юзуш лаѣттара. Керла а, шѣйла а хи тѣе кхѣѣчча чѣѣрашина там хирг хиларх вожкхѣвера Дака. Ша хъегна къа хѣумма а эрна доѣнѣйла хѣѣара цунна. «Бел а, диг а эѣна важна хѣун къахъегна вогѣу техъа хъо?» — шен нанас эр долу дела, керла хи тѣе кхачале ѣам чуѣра, гѣаж тухѣй къар а беш, божк-божкхѣнѣй хоржуш, ялх-ворхѣ чѣара гарса тѣе боѣллира Дакас. Тѣкъа уѣш ца талхѣйта лаккхѣхъа хъала а даѣхъна, татол чу дехѣѣра, гарсан гѣнаш бердахъ а дохуѣтуш.

Тогѣнѣй юзуш хъала догѣу хи ѣамчуѣрчу чѣѣрашина тѣе кхѣѣчѣра. Набарх дѣвѣлѣча санна, хѣзахѣтта, тохѣдѣлѣра уѣш.

Тогѣнѣй гѣлхъа хъала юзуш хи хѣоѣттира. Сов даѣлла хи, волахъ тѣлхъ а дуѣйлуш, охъа оѣхура.

Хѣинца цигахъ берг чохъ чѣѣрнѣй а кхѣѣйна пруд бу. Мукъачу дѣйнахъ гѣалара а, юѣртара а нагтахъ адамаши хуѣлу цигахъ мѣара бугѣлуш. Аѣжкха кѣникулѣхъ бѣраша а дугѣу цигахъ мѣѣрнѣй.

Цунах там хуьлу Дакина. «Сох даьлла беркат ду-кх иза» —
олний хета цунна. Цу тогIех хIинца «Дакин тогIи» олу.

Шех кхIен а халкъана пайда бала аьтто лобхуш, институт
чекх а яьккхина, юртабахаман говзанча хила дага лаьцна ву
Дака. Цундела тIетаьIина дика доьшу цо.

АТТРАКЦИОН

I

Галахь вехаш вара Имран. Дуккха а доттаглий бара цуьнан: оьрсн Виктор, эрмло Жора, гIалгIай ТугIан, похчий Султан, Вахий. Мукъачу дийнахь цхьаьна кино я музей боьлхура уьш. Ткъа аьхка лийча оьхура.

Кху аьхка Виктор шен ден да волчу Краснодаре, ТугIан шен ден наний, ден вежарний болчу Несаре, Жора пионерски лагере вахара.

Иштта, доттаглий дIай-схьай а бекъабелла, цхьа висира Имран.

Ткъа Имрана а яьжкхира хьошалгIа вахна юьртахь цхьа кIеззиг зама.

ГIаларчу базарна генахь яцара Имран вежа хIусам.

Ша реза йоллуш чохь-кертахь гIуллакхаш дина ваьлча, кIентан дог хьостуш:

— Имран, лаахь кино а, лаахь цирке а гIо хьайна — аьлла, билеташ эца а, марожнех дожка а ахча а делла, гIали юкъа ва-
хнийтира иза нанас.

Бакъду, Имранна базарарчу циркан аттракционне хьажа лии-
ра. ХIунда аьлча, цигахь караIамнийна ча ю аьлла хезнера
цунна.

Ча чохь кхобуш йолу аьчкан клетка аттракционна ара хьа
лаьттара. Юххехула тIех а дуьйлуш, дIа-схьай лела адамаш
хуйсура цуьнга.

Аттракционан программа йолалуш, цу клетки чуьра ара а
йоккхий, программехь дакъа лаца дIаюьгура ча. Иза дIайиг-
галц йолчу хенахь клеткина юххе тIе а воьдий, ча хьовстуш,
цуьнца тергарло теснера Имрана. ХIора дийнахь бохург санна
воьдура иза ча йолчу.

Цкъа, цхьана сарахь, базарара чуеанчу лулахочо Имранан
нене щец юьйлуш дуьйцура:

— Хьажахьа, Тамара, ма тамашийна хIума ду-кх оцу ба-
зарарчу бутки чохь дерг, Гиний хьуна цхьа лекхо а йолуш горга
хIума? Леррина цу чохь лелориг хIун ду хьажа тIеяхна хаьтти
аса, хIара хIун ю? — аьлла, «антарциклон» бахара я цхьа
циклон ю-м бахара цара.

— Мичара «антарциклон», аттракцион олий цунах-м —
гIадьовхуш воьлура Имран.

— ХIаа «антарциклон» бахара хьуна. ХIуьа елахь а иза
яр-кх и. Чу а яхана со-суо ца хьаьжча гIуллакх хир долуш да-
цара-кх. Ялх шай делла билет а эцна, чуьха со. «ЭхI, и тамаш-
на хIума дара. Шен бIаьрга ца гинарг тешар вацара цу чохь
лелочух. Теша муха теша бозбуанчаллех. «Дарр-р-р-ринехь»
гондхьашхула пена тIехула мотцикнетахь хьохкуш цара лелий-
нарг! Ваиах хIара гIенахь ду техьа, я самах ду техьа бохуш, ле-
р-на хьовжу со. Хьан бIаьргашна а гуш чухула хехкалуш

бу-кх. Иза бакъ хилча охъа ца ыгуш, муха буьсар бара уш! — бохуш, цец юйлуш дуьйшура Алпатус.

— Бозбуанчал дац иза, Алпату, бакъдерг ду — суна а ма гина уш — бахара Имрана.

— Хила а там бу. Суна стенах хуур ду иза, цкъа бен уш ловзуш гина а ца хилча. И дера дицлур дара хъуна чано матцикнет хохкуш пинехъ. Хъажакъ, вайн устазора, стага санина, ша тге а хитна, хохкуш го ма туьйсуйтора цо оцу матцикиете, дар-р-р-ринехъ!

— Иаминна иза матциклет хахка. Со а ву цунна хелхар Иамош.

— Давалахъ дIа, мичара хелхар Иамор дара ахъа цунна! Со леян Иерта-кх хъо а. — Ца тешара Алпату Имрана дуьйцучух.

— Делахъ-хIета тахана делкъал тIаьхъа ши сахът давлча цига дIаЙола, аса гойтур ду хъуна ча хелха йоккхуш, — аьлла, Алпатуца барт бира Имрана.

Иза ша бохучух тешо, ша ма-аллара, делкъал тIаьхъа ши сахът давлча, ча йолчу вахара Имран.

— Деллахъа кIант, хIунда лейо техъа ахъа со? — бохуш, Имранна юххе а хIоьттина, йоьдура Алпату.

Имран вогIу пича кхиссалуш ловза елира ча.

— Хъажакъ, хъажакъ! Хъо вогIу гуш цо лелориг! Ватта, елла яла со делаI, — бохуш цецъюйлура Алпату.

Вела а къежаш, ча хъоьстуш, забарш йора Имрана. Цо санина, забарш еш, корта лестабора чано а. Ткъа Имранан цунах чIогIа сакъералора. Веалара а хIоьттина, кхиссалуш, кел хIоттийра цо, чано хIун до хъажа. Изза дора Мишкас а.

Имран, ши пхьарс хъала а айбина, зударех хелха ваьлча, ча а йолура иштта хелха. Цу шиммо лелочух сакъералуш, боьлуш, и чохъ йолчу клеткина го а лаьцна, лаьттара нах.

Ша ма-баххара, ча хелха йохуш а, кхиссайолуьйтуш а, керчаш го бохуьйтуш а гайтира Имрана цунна.

II

Хийла хан а елира Имранан чаца гергарло тасаделлачул тIаьхъа. Аттракционан белхалошна а коьртах ваьллера Имран.

Тлаьххъара а шен доттагІий юха дІа бирзича, цаьрца кхечу-
хъа ваха дезаш хуьлура Имран. Бакъду, Мишкица долу гер-
гарло дицделла вацара нза. Акробаташ каде ловзуш а, Миш-
кас мотоциклет хохкуш а сакъералора цуьнан. Керла пропрам-
ма ю аьлла афишаш хъала а тоьхна гича, шен доттагІчо Миш-
кас хІун до хъажа кхин цкъа а вахара Имран. Билеташ дІа а
дояккина, аттракционан болх дІаболо хан хилча, горгали а
тоьхна, чугулбира хьовса баьккина нах.

Блаьргаш йовлакхца дІадехкийтина а, руль карара дІахец-
на а, стака санна, горгачу пена тІехула хьийзаш го бохуш мо-
тоциклет хихкира акробато.

ТІекхечира Мишкин рагІ.

Іаьржачу атлазан хеча а юьйхина, баьццарчу бархатан
доякхарш а тийсина, схъа гучуелира ча. Массара а тІарашдет-
тара. Мотофед схъа чу ялийра акробато.

ТІе ког талош, лата а йина, Мишка цуьнна тІе а хайина дІа-
хийцира цо нза. Мишкас матофед хохкуш, чухула го туьйсуй-
тура. Наха цунах тамаш бош тІараш деттара.

— Лалла? Лалла, Мишка. Хъай ахъа даа моз!.. — аьлла
мохь туьйхира хьовсуш болчех цхьаммо... Наха шех тамаш бой-
ла хууш санна, къайлаха гондахъа нахе блаьрг тухура Мишкас.

Имран а вара Мишкина ша гахъара аьлла хеташ гІопасти-
на герга тІеаш.

Масех го баьккхинчул тІаьхъа мотофеда тІера йовссира ча.

— Мишка-а молодец! — мохь туьйхира Имрана.

Цкъа, цхъана дийнахь, белхан хан чокхъяьлча садаІа гІалин
ураме ваьллачу акробатах блаьрг кхийтира Имранан.

— Де дика хуьлда хъаш — аьлла, маршалла хоттуш, вист
хилира цуьнга Имран.

— Диканца вехийла, сан доттагІ. Вола тхо долчу, Мишкас
сагатдо хьуна. Схъахетарехь, акхарой караІамалур долуш ву
хьо. Шайш дезаш верг ма веза царна а...

Боккъалла а суна сагатдеш хила там бу Мишкас. Кхин цкъа
а ваха веза цига — аьлла, Мишкина яла цхъа ши камфста а
хьош, вахара кІант.

Имран гучуваьлча, хазахетта, бай жорта а лестош, бер сан-
на, эсала хьесталора ча.

ИРЧА БУЙСА

I

Аьхка тенарчу дежнйлашка дигначу колхозан дохнаца вара Расу. Шен накъостийн Юдика а йина, цлера шайна юургяхь, итт-цхъайтта шо кхаьчна хир долуш воуш шен клант, Хьамзат, юххе а хаййна, цхьа говр йовьжначу глудалкхяхь цла ван цовжъа велира Расу.

Суййре тIетаьIнера. Чубуза цийбеллачу гуьйренаи маьлхан зIабнарша кхелнна Iаьржачу мархийн йистош цийдинчу аьчкан басахь лIэпара. Цкъа байн хьекха болабелла мох тIаьхь-

главхъа глаглуш лавтара. Дерриг а глам, ирча кхаъ хезна, орцанна главтича санна, меттахделира. Татанца лелхаш, шакарца цийзаш буърса «дур» дара гешнара доглуш. Хе ца луш, оьглазе тулгешца чехка догла туьйхира.

Маша тетухуш йинчу цхьогалан цлокарчийн кетаран глам тлехула а боккхуш, деглаца глахьулвира Расус шен клант.

Нуьцкьалчу дорцан ткьовнаца клур хьийзош, садокхийла яйна холчохъ висира и шиъ. Некъ гуш бацара. Цхьа а ларблар йоцчу, вьоду аглу билгалиюцчу цу некъан хьесап дан ницкъ боцуш, корта хьавзинера Расун.

— «Хьайна луьучухула дладуьгур ду-кх ахъ тхо» — аьлча санна, урх хецна, шен лаамехъ йитира цо шен расха кхел.

Глудалкх оьрнаш чу етталуш, туьйлигаш тле юьйлуш, вуно члогла етталора.

Догла, бедарех чехк а даьлла, Расун дегла тле кхаьчнера. Шелвелла, члениг етташ, корта некха тле охъа а талийна, иэгош вара Хьамзат.

Иштта цу халчу новкъа длаоьхуш, дагахъ а йоцчу цхьана буьн тле кхечира и шиъ.

Алссам буц тле тоьхна хиларна, догла дукха чехк далаза чуьра екъа яра бун. Цу чу кхаьчча, глеххъа сапарлат, делира Расун. Шеллуш волю клант дагахъ воллур цуьна. Цхьогалийн кетар а доглан юьйни лашка яьллера. Хечин киснахъ кареана сирникийн ботт яшийна вовшахъьяьллера. Цлеран йовхонах догдилла днийзира. Текхарг сирникан савмгалах кьаьжка бохуш хезнера Расуна. Йочанах едда чуеана хилахъ а аьлла, и кьахко дагахъ сирникаш буьнчухула дла-схъа а кхийссина, буха деса галеш а, таьлсаш а дехкина, шавш шинна мотт тобира Расус. Яшийначу бедарех хи дла а лаьвдина, шегара кхетар тле а кхоьллина, оцу шогачу метта охъахайра цо шен клант.

— Кхера ма кхералахъ, говр дла а тесна, ю юха чуворгу хьуна, — аьлла, ара велира иза. Дарц лахдалаза дара. Глудалкхана йовжначуьра говр дла а хецна, буьнах дла а тесна, чехкка юха буьнчу шегара Расу.

Хиьнциий-хиьнциий тлетоьхна хлума кхоьссина длайохуьйту аьлла хобтуьйтуш, мохо бун лестайора. Доглан юьйни, язъел-

ла хиларна а, истанг санна, етта хиларна а буьнна тле тоьхна хлума меттах ца йолура.

Некьо а, дарцо а гелварна набаран тар туьйсуре цу шинна. Доглано яшийна тлуьна елахь а, кетар тле а тесна, длатевжира и шиъ. Дарцо бету сингаттамечу узамо тиэвеш, аганахь тахкийча санна, Хьамзатана наб кхийтира. Наб Расуна а озийра. Амма акха, инзарчу цу арахь кхетта наб члогла яцара.

Наб озийна дукха хан ялале, цхьаммо дла-схьай тоьхча санна, набарх велира Расу. Догла цхьана эшшарехь охьа оьхура. Нуьцкъала, члогла хьобкхуш хилла мох жимма лахбеллера.

Догланехь лаьттаху говрана сагатделла, цхьалхачу кучаца дегаза, буьнчуьра аравелира Расу. Говр яцара. Говрана коьртах яьллина дуьрста, яшийна лашка а яьлла, буьнах кхозура. «Лов» аьлла, шийла ов тухуш, дегле зуз деара Расуна. Ииш йобхна длай-схьай хьийзаш, буьнна цхьа-шиъ го байккхира цо. Эрна йисина лаьтта глудалкх бен хлумма а яцара гуш.

«Хюкху лаьржачу буса гена яьлла хир яц-кх иза», — бохучу ойланца, говр лаха волавелира Расу. Буьрсачу боданан гларташ хлуьттуш, царех говр ю моьттий тлевовдуш, я кьух, я кол хуьлуш. Хиниций-хиниций говрана тлехкочу бохуш, длаихна, ихна, буьнна гена велира иза.

Деттаху догланан кьорчу татанах кьаьсташ беран дуткъа аз хезира цуина:

— Ва-а-а... Да-да-а-а-а! — Ша буьнчохь витина клант ладорна кхеравелла, юяхьаьдира Расу. Амма бун, тилкхазваьлла тле ца югтавелча карор йоцуш, догланан ткьсвнаца буькьа бара буьйсанан бода. Саца а сецна, ладуьйгира Расус. Беттаху маьхьаран аз юх-юха карладуьйлуш, хиэдаш, халла схьахезара.

— Ва-а-а Хьамзат! Са длавотлу хьуна, кхера ма лолахь! — аьлла, дуьхьал мохь а тоьхна, аз хезначу аглорхьа, гор-бертал а ветталуш, длахьаьдира Расу.

Оцу муьрехь буьрсачу кхерамехь вара Хьамзат. Цу эрначу, акхачу арахь шена юххе хилла да ца карийча цецволуш, кхерамна карзах ваьллачу Хьамзатан кийрара дог схьанэккха доллура.

— Хьамзат! Со длавотлу хьуна! Со кхузахь ву! Кхера ма лолахь! — бохуш, буьнчу иккхира Расу. Катобхна клант мара

къевлира цо. Шиннан а дегнаш, куьйрано эккхийначу хьозанан сайна, «гарт-гарт» — бохуш, детталора, меженаш кхиссалуш, догмаш эгадора. Цхьа а вист ца хуьлуш, цхьа кIеззиг мур баьккхинчул тIаьхьа, Расус элира:

— Со говре хьажа араваьллера. Вайшиннан говр дIаяхна.

— Гуттара дIаяхна иза?

— Яханчух тера ма ду.

— Дада, вайн цIа яхна хир юй иза?

— Берзалоша ца йийнехь, цIа яхна хир ю.

— Дада, вайшиь а гIо цIа, кху чохь хIунда Iа вайшиь?

— ХIокху ткьоршех гIаш ваха гена некъ ма бу иза, Хьамзат, — аьлла жоп делира Расус.

Почанан йоккхалла буьнчу кхечира тIуналлаш.

Дан дезачун дика ойла а пина, Iадда Iачул волавалар гIо-লেখь ду, — аьлла, сацам бира Расус.

— Хьамзат, вай шиь гIаш цIехьа волавала веза. ГIаш волавелча вай шиь вох а лур ву!

Хьамзат реза хилира. Бовхачу кхерче сатеснера цо. Хьамзатан куьг а лавцна, гали коьрта тIе а оьллина, гIаш новкъа велира Расу.

Когаш шершаш, охьаветталуш, цукха гена валале гIел веллачу Хьамзатан гIора кхачийра. Цкъа марахь айвой вахьаш, тIаккха куьг лочий валош, цуьнца хала некъ бора Расус.

ДогIанан Iаьмнаш, Iовраш, хоттан ткьарш туьттуш хийла некъ бира цу шиммо.

ДогIа, жим-жимма лахлуш, дIатийра. Стиглахь мархаш нилха евлира. Бутт схьакхийтира.

Когаш шершарна кыйлалуш а, гихь-марахь Хьамзат лелорна гIелвелла а, вохвелла хьацар даьллера Расуна. Некъ бах-беллера. Шен хьизэсанехь бечу халчу некъаца тIаьхьара а зIенан богIамашна тIе кхечира иза. Ваха веза агIу хууш, метта веара Расу.

— Хьамзат, хIннца новкъа вели вайший, шек а ма вала хьо, кестта цIа кхочур ву, — аьлла, марара Хьамзат охьавос-сийна, са а даьIана, юха а волавелира и шиь.

Хьамзат чIогIа мацвеллера. Мацваларо а, гIелваларо а

Гіора кхачийна, галвуьйлуш, гор-бертал ветталуш, хала некъ бора цо. Делахъ а, я мацвелла а, я Гіелвелла а ца олура.

Иштта воГучу цу шинна цлехъана цхъа тамашена а, инзаре а берзалоин угІар хезира.

— Дада, хІун ю и Іоьхуш ерш? — хьаттира Хьамзата.

— Берзалои ю уьш, Хьамзат. Кхера-м ца велла хьо? Кхера ма лолахъ.

— Ца кхеравелла. Дада, вайшиъ вуур-м вац цара?

— Дера вуур вац. Вайшинна генахъ ма ю уьш. Цу тІе стагах уьш шаьш кхоьру. Бакъду, шаьш тІекхаьчнехъ вайшиннан говр йиъна-м хІир ю цара.

— Дада, кхуза схъа-м йогІур яц уьш? Вайшиъ гур вуй техъа царна?

— Гур вац, шек а ма вала хьо...

Бехъа некъ бинчул тІаьхъа, халла къаьсташ, гучуделира юьртан ГІаларт.

— Хьамзат, дІогахъ юрт а ю гуш, хІинца вайшиъ цІа кхача гергахъ ву, — элира Расус.

— Мама йижаза хир юй? — аьлла, хазахетта мохъ белира Хьамзате.

— Иза-м хІинца ГІаьттина а хир ю. Вайна-м сахуьлуш доллий.

— Яа хІума еш хир юй техъа иза?

— Дера хир ю, хьалххе ГІоттуш ма ю иза...

II

Дохнаца волчу Расуна колхозан правленис тІечІаГІййна говр, цо дика Іалашъяр бахъана долуш, цунах а, цуьнан цІийнах а йоьллера. Ткъа хІинца орца даккха санна, РасугІеран кетІа яхара говр.

ГІомат а кочахъ, букъа тІехъ нуьран дечиг а йолуш, говр Расун кетІа кхочучу хенахъ буййса юкбал тІехъаьлла хан яра.

Аннийн кех тІа а детташ, терсара говр.

Набаран дуткъа парду хедош хезначу говран терсаро сама-ьяккхина Селимат, тужурка тІе а кхоьल्लीна, чехка араелира. И арайолуш нел тухуш хезча кхин цкъа а, цуьнга чехка дІа-

кхойкхуш санна, чу а йирзина, терсира говр. Селимата глудалкх чу яйта дагахь дладиллинчу доккхачу кех еккѣа говр чохъа-елира. Цецъяьлла йохна Селимат божлигахъа длайовдучу говрана тлаъхъа хъаддира. «Нехан говр-х яций техъа хлара», — аьлла. Амма, кочахь йоллу гломат а, букъа тлера нуьйран дечиг а билгал яра. Говр евзинчу Селимате шийла мохъ белира.

Шен цийндай, кланттий, дистинчу хиѣ глудалкх охъа а хъош, хлаллаквина моьттура цунна.

Йиллина лаьттаху неларехула божли чу а яхна, цу чохъ цхъаъ лохуш санна, го а баьккхина, чехкка юха араелира говр. Уьйтла схъа а еана, шен юткѣа ворта яхъеш корта хъала а кхийдош, генна орцах кхойкхуш санна, хъуь-уь-уь, хъуь-хъуь-хъуь! — бохуш, хаддаза терсара иза. Гуттар а, ша цла яле хъалххе дуйна, хлоъ бухкуш хиллачу ной чу а ца кхевдира иза. Кертал дехъа лаьттаху элан холанна тле а ца кхевдира.

Селимат йохлхуш, чехка лулахошка орца даккха длахъаддира. Вовшашка хаам беш, меттара хъала глаьт-глаьттинарг, чехка тле хлума а юхий, Селиматаглаьрга схъаьбодура.

— Говр ша еккѣа цла яр бакъдуй? — бохуш, хоьттура цара.

Чехка вовшах а кхетта, цхъаберш говрашкахъ а, цхъаберш глаш а Расуй, Хьамзаттий лаха арабевлира уьш.

Буйсанна сел члогла деанчу догланна ламчохъ а, аренгахъ а ловраш хъаьдда дистинчу хин юьхъ охъа кхаьчнера. Берда тле дала гергга, йоккхачу гловганца чехка а, буьрса а доглыра хи.

Орцах бевлла нах хи йисте длакхечира. Хиѣ охъа кхоьхъучу яккхийчу дечгашна а, чалхашна а, сел чехка доглучу хи чу вала кхераме дара.

Дистинчу хих сехъавала йиш йоцуш, сахилла даларе сатуьйсусш, шелонна сен а велла, бос а баьхъна волчу Расунний, Хьамзатанний глаьрг кхийтира царех. Дехъий, сехъий маьхъарий дѣта бевлира уьш. Дистинчу хин татано вовшашка бохург ца къостуьйтура. Сехъахъ болчара халла кхетийра «Ша тлахъаьлла волчо говр сехъа яккха», — бохург. Гечуна лакхахула говраш хи чу тесира клѣнташа. Цхъаберш хиѣ генна охъа а хъош, хих дехъа бевлира уьш.

— Гора Хьамзат я! Воха-м ца вобхна хьо хЮкху ирчачу буса? — элира тЕкхаьчначу лулахочо.

— Ца... ца... вобхна, — элира Хьамзата, шелонна чЕениг а етташ.

— ЧЕениг етташ ду хьал... Хьаха ву хЮкху сохьта вай хьо цIа-м кхачор! — аьлла, Хьамзат шена хьалха а хаййна, говр юха гечех чулаьллира цо. Расу а, цо юххе лаьцна ялийначу говра а хиъна, цу шинна тIаьхьа хЮьттира.

Цийндай, кIанттий цIа кхаьчна кхаь хиллачу Селиматан самукъа даьллера. Арахь висина Расуй, Хьамзаттий цIа кхачарх синтем хилла, меллаша ной чу а кхевдина, шена хьалха лаьтташ хилла хЮь баан хЮьттира Расус лелош йолу говр.

ХЪУЪНА ЧОХЪ ТИЛАР

I

Генна лам чохъ, цхъана жимчу кӀотарахъ, дехаш дара адз-маш. Колхозан дахний кхобура цара. Шешан доьзалища дла-бахна лара уьш. Картолаш а, кхоьш а, глабакхаш а юьйш, цхъа кӀеззиг латта леладора цара. Шешан долахъ уьстагӀ, газа, беж-на, кхин хӀума а лелайора.

КӀотар луьллучу юххехъ кӀорга лин дара. Оцу лина чуьра дуьйна хъала къеначу пепнигӀин, нежнийн буьрса хьун лаьттара. Чорчий, берзлой, чагӀалкхаш, дуккха а кхин тайпа акхарой да-ра цу лаьмнашца. Маьрклажан хенахъ кӀотарна йистехъа схъа а гӀуртий, берзалой угӀура. Бер доьлхуш санна, тийжара ча-

гІалкхаш. Къена воккхачу стага санна, узурш а деш, ижонна йолалой лелара партала ча. Наггахь, «тІах-тІах» олий, декъа чІеш кагдеш, хояхарш хъаеш, татанаш хезара. Неларчийн арданг меттах яьлла йоьдуш дора и татанаш.

Буйсанна цІа ца йобрузш, ша йисна бежна, ка етташ вовшах йоккхий, йоура акхароша.

Цхъана сарахь цу кІотарарчу Муртазан шиннара цІа ца деара. Муртаз колхозан жан гІотанашкахь ха деш вара. Цуьнан ши кІант вахара шиннара лаха. Воккхах волчу Іалхин дейтта шо кхаьчнера. Леча цул ши шо жима вара.

— Ши кІант, и шиннара къемата карор дацахь а, гена ма валалаш. Варе Іалха, экханах ларлуш хилалаш, — бохуш, кхийлира нанас.

Малх, дукъал тІехъа баьлла, чу буьзира. ЦІийдина эчиг санна, маьлхан нуьро кхелинчу мархаша ламанийн даккъаш тІаьхь-тІаьхъа кхулуш лаьттара. Іина чохь а, хъуьна чохь а, бода букълуш, буйса поьйлира.

«Мимша! Мимша!» — бохуш, шиннара тІе доьхуш мохь а беташ, вол-волуш цІенна гена велтира ши кІант. Лакхо орцан дукъаца: Іав-в-в-в-во-во, ву-ву-ву-вов-вов-вов! — аьлла, борз уьгІира, Іав-Іав-Іав аьлла, къеначу барзана тІаьхъара уьгІира берзалойн арданг. Шина кІантана дукха генахь яцара угІуш йолу берзалой.

— Ижонна яха кечлуш ю уьш. Цигара меттах овлачул тІаьхъа, тІекхачахь, шиннара дуур ду цара. Дуткъа а, стомма а аз далош, цхьабосса маьхъарий тоха деза вай шиммо. ЖІаь-лех леташ, говрах терсаш, сурт хІотто деза, тІаьхъа даьлла доккха орца ду моттийта.

— Уьш, дІа а ца къаьккаш, тІе ерзахь, хІун дийр ду вай шиммо? — хьтттура Лечас.

— ХІара боллу наж бу тІевала аьтту болуш а, лекха а, стомма а. Уьш вай шиь волчухъа схьаьовдахь, чехкка хъала тІе вер ву. Ца хуьлчу далахь, ножа тІехь декъа генаш а ду, вай шингахь оирникаш а ю. Лахарчу доккхачу гаьнна тІехь цІе а латийна, берзалошна хьаштигаш деттар ду вай шиммо, — аьлла барт бира шина вашас. Ши кІант маьхъарий детта вола-велира.

- Іайт! Іайт! Іайт!
- Хіокхаз ю шуна! Тохалаш! Тохалаш!
- Лахкалаш! Лахкалаш!
- Хьуь-хьуь-хьуь-хьуь-хьуь!
- Хьо-кьи! Хьо-кьи!
- ГІалх! ГІалх! ГІалх!
- Іав!-Іив-Іав!
- Тіе тоха! Тіе тоха.
- Іайт-Іайт!..

Маьхьарий деттачуьра сецца ладоьгІча кхераелла евддачу берзалоша и хьун екош «дур» дара хьош.

«Хіун до вай шиммо хіинца», — аьлча санна, шен воккхах волчу вешига хьаьжира Леча. Іалха кхийтира цуьнан дагахь долчух.

— Хіун до ахьа, Леча, кхера-м ца кхоьру хьо? — хьатти-ра цо.

— Кхера-м ца кхоьру. Мамас сагатдийр дуй техьа вай-шинна?

— Сагатдийр ду. Кхин гена валале шинара кара ца дахь юха цІехьа воьрзур ву вайшиь...

Шинара лобхуш хьаннаш, Іаннаш толлура шина кІанта. Мохо га хьадина шах-ших дичи а, олхазаро гІоттуш, тіемаш тоьхчи а, цІеххьана сецаш, сема ла дугІура цу шиммо, герга гІерта борз, я ча, я нал ю моьттуш. Ца карош арахь дисти, берзалоша дуу долу шинара дагахь доллуш цІа верза синтем бацара шина кІантана.

ЦІеххьана хьаннийн баххьаш тахкош мох белира. Яккхийн каппащца схьахьаьлхира догІанна язъелла Іаьржа мархаш.

— Же, чехка, Леча, генаш кегдан деза вай шиммо, — аьлла, генаш кегдан волавелира Іалха. Юх-юххе йоллучу лохочу шина дечиган тажош тіе, ше а тасавелла, кагбеш баьккхина гІуркх биллира цу шиммо. Цу тіе, баххьаш охьа а дерзош, генаш туьйхира. Каде хьаьвзина, паргІат кІела воьдийла а йолуш, бухахь стомма гІан мотт а буьллуш, бун йира цу шиммо. Хіинца догІанах кхерам бацара. Стигал ятІо санна, доккхачу татанца стелахьштиг деттара. Цкьа кхузахь, тіаккха дІогахь ткьес детташ серла йохура стигал. Цкьа хьалха нилхо тіа-

дамаш оыгуш, дола а делла, тIаьхь-тIаьхьа чехка долуш, догIа туьйхира. ХьаргIанан тIам санна, Iаржъелла дIахIовттира буйса.

Акхарой тIе Iоттадала кхорам болуш меттит хилахь а аьлла, буьн чуьра дечига тIе хьала вала аьтту болуш меттит йиннера цу шиммо. Мар-мара а хьаьрчина, охьа вижира и шиь. Кхерамана ха деш, цхьацца сема а Iаш, рогIана йора цу шиммо наб. ДогIа сецачул тIаьхьа, тап-аьлла тийна дара хьуьна чохь. Делахь а буьрсачу хьаннийн, Iаннийн кIоргенашкара, кьайлах барт беш санна, кьора аьзнаш хезара. Наггахь стенан ду а ца хуу тата долура.

Деьна са хилира. Гобаьккхина хьуи яра лаьтташ. Цхьана а меттехь некъан лар яцара гуш.

Ши кIант цIехьа верза лууш вара. Амма муьлхачу агIорхьа ваха веза ца хууш, тиллера и шиь. Мацвелла кийра Iийжара.

II

Малх схьакхийтира. ЦIехьа ваха некъ лобхуш хьесап дан велира Iалхий, Лечий. КIотарна малхбузехьа хьуьнах чу воьллера и шиь. Шинара лобхуш, кIотарна гуо тосуш, кхечу агIорхьа ваьлла хила а тарлора. Цуцдела хала дара ваха веза агIу билгалъяккха.

— Вайн кIотарна кьилбехьа агIор ламанца бу хьуьнан арц. Килбседехьа деса лаьмнаш ду. Вай шиь, кьилбседехьа вахана, цкъа хьуьна чуьра ара вала веза, — элира Iалхас.

— Мича агIор ваха веза муха хуур ду? Кьилбседе муьлхачу агIор у?

— Иза хаа хала дац. — Хьун нилхо йолчохь, малх кхетачу метте гIаж юьйгIира Iалхас. ИндагIа хедачу юьххье билгалонна хIума а юьллуш. Оцу билгалонна цхьа кIеззиг хан яйа езара.

— Леча, со попа тIе вала воллу, — аьлла, когара мачаш дIа а яьхна, попан гIодах хьерчаш, хьала волавелира кIант. Инзаре лекха бара кьена поп. Генаш схьа а лобцуш каде, боьххье хьала тIе велира Iалха. Гондахьа бIаьрг кхерстош, лерина хьобжура иза.

— Гой хъуна вайн юрт? — бухара хъала мохъ туьйхира Лечас.

Лаьмнаш, хъаннаш, хиш, Іаннаш инзаре Іалам дара Іалхина гуш дерг.

— Юрт гуш яц! — тІера охъа жоп делира цо. ТІаккха чехка юха охъа воьссира. Юучунна гІайгІа бан дийзира шина кІентан.

Август бутт юккѐ баьлладу хенахъ дара иза. Стеш а, хъуьнан кхораш а, бІаьлланган бІараш а хиллера. Акха стом на биъча, кхин дан хІума дацара. Ткѐа хІинца и шиъ волчу меттехъ хъуьнан кхораш а, стеш а, бІараш а дацара. Билгалонца тидам бинчул тІаьхъа меттах велира и шиъ. ІиндагІан хъесапца билгалъелира малхбале а, малхбузе а, кѐилбе а, кѐилбаседе а. Ши кІант кѐилбаседехъа дІавахара. Дукха гена валале вуно кІоргачу Іина йисте кхечира и шиъ. Мокхачу тІулган бердаш инзаре, буьрса дара. Киртиг йол-йолчу ког боккхуш, Іалха хъала а волуш, Іина чу волавелира и шиъ.

— Леча, схъа ло хъайн куьг. Ларлуш баккхалахъ ког — олуш, куьг а лоций воккхура Іалхас шен ваша кхерамечу меттехула охъа. ЦІеххъана берд хедаш, ког таса аьтту боцчу метте ниовелира и шиъ. ДІа а, схъа а хъаьжча кхин чу восса аьтту болуш меттиг яцара. Ткѐа юха хъала вала а йоккха ирхе яра. Нилхха яккхий дечигаш йохкура оцу Іинан басах. Бохъ берда тІе а бижна доллур цхъа доккха дитт. ХІара шиъ паргІат тІевалалур волуш схъа деъна дара цуьнан стомма га.

Гаьнна тІехула дитта тІе а ваьлла, диттаца охъавоьссира и шиъ. Цкѐа тІулган чхераш тІехула, тІаккха диттан генех, орамех тІйсалуш Іинах чувовьссира и шиъ.

Цигга лахахъ, ша санна, шийла хи дара тІулгаш тІехула кхиссалуш, жима делахъ а, йоккхачу гІовгІанца догІуш. Бажа лелла некѐаш дара лаха чохъ. Хъуьнан кхор а, стеш а, бІаьлланган бІараш а дара хин бердан йистошца. Іаббалц хи а мелла, стеш а днина, хъуьнан кхораш а биъна, куз тесча санна, хазчу бацалахъ Іуьллучу тІулган экѐан тІехъ кегдош, бІараш а дууш. садоІуш сецира ши ваша.

Делкъан хан хиллера. Бажа лелла некѐаш карийча, цІа кхаьчча санна хеташ, жимма сапаргІат даьллера шина кІентан.

Ламанан басешца ирах доързий я Іункар охъа доързий ца дежа бежана. ХІунда аьлча, Іункар охъа дирзича кийрара ге а, чоко а пехашна тІе язлой, садеІар хала хуьлу. Ирах дирзина дІа и хІоьттича, охъа кхийдар аьтту боцуш хуьлу. Цундела ламанца даьхни дежачу меттигашкахь ирах, охьий доцуш, ламанан ирхенаш пурх цовстуш, ламин тІегІанаш санна хуьлу некъаш. ДерІан чарх нийса а латтош, раз юьстах а кхийдаш дежа бежна. Цу некъашка а хьовжуш, муьлхачу агІор ваха веза ца хууш, вовших дагаволура ши кІант.

Бажа леллачу некъийн тидам беш гена валлалц цкъа цхъана агІор дІа а вахана, тІаккха вукху агІор вахана цигаша хьовжуш лелла юха веара Іалха.

— ХІокху агІор дІаваха веза. — аьлла, ламанан даккъашка-хъа куьг ластийра цо.

— Хьуна стенах хаьа? — бохуш, хьоттура тиларна шеко йолуш волчу Лечас.

— Хъажал, гой хьуна? — бохура Іалхас, бажа лелла некъаш дІа а гойтуш. — И некъаш даьхни чу доьрзучу базашна герга мел кхечи хъаьшна кІаргделла а, детта шарделла а хуьлу. Юьртана, я даьхни лаьттачу базана гена мел дели даьржаш, гамхлуш, дІадов. Малхбалехъа агІор некъаш даьржаш дайна, малхбузехъа агІор некъаш вовших хитталуш, кегий хин карсолаш вовших детталуш, стамлуш, хи санна, стамделла. КІотар цу агІор ю.

Іалхас бохург къобалдеш, цунна тІаьхъа хІоьттира Леча.

Ламанан дежийлашкахь гуш дара жаш а, тІехь Іу воцуш, дІа хецча санна, акха даьржана лела бежнаш а.

Дукха гена валале бетта мохь хезира шиьна кІантана.

— Ва-а Іалха!

— Ва-а Леча!

И берриг а лам бекош дІаоьхура кхайкхаран аз.

— Ва-а-вай!

— Ва-а ма-ма-а-а! — дуьхьал мохь туьйхира шиьна кІанта.

ЦІера тІаьхъа даьлла орца сахиллалц ши кІант лобхуш, маьхъарий детташ, ламанан даккъаш, Іаннаш цовстуш леллера.

Лечий, Іалхий царна карор вара и ший, цхъана агІор дІа ихна, гена ваьлла ца хиллехъ.

Шаьш Іачу кІотарара вуьрхІийтта, берхІийтта километр хиллал дІаихна хиллера и шиъ.

Ткъа кху шинна хезаш хиллачу буьйсанан аьзнашца орцах бевллачийн аз хила а тарлора. Амма кху шинна, стенан ду хууш а, къаьсташ а дацара и аьзнаш.

— Шинара цІа деаний? — аьлла, хаьттира, шен нана схъа гушшехъ, Іалхас.

— Шинара къемата ма деа делира, шу шиъ дийна, маьрша цІийнах кхетчхъана — аьлла, йоьлхуш тІекхийтира нана шен шина кІантана.

Шинара хІетта, хІокху шиммо маьхъарий тоьхча, кхераелла, берзалой йовда а евда, царах кІелхъара даьлла, дедда цІа дахна хиллера.

ХИЛЛА БОХАМ

I

Октябрь беттан йовкханечу дийнахь серла даьллера Кавказан хаза Iалам. Эсаро човхийначу гIан-патаро бес-бесара дарийн бос оьцуш, куз тесча санна, кьарзбеллера юькьа хьаннаш йолу ламанан арц. Маьлхан зIаьнарша лиепош, серла дохура орцан даккьашна тIехула схьа гуш долу, шан-ламанан баххьаш. Цу ламанан даккьех хьерчаш гIаьтгIаьна йовдура кIайн морха. Стигламанан есалле дIакхийдаш, тIаьхь-тIаьхьа дахлора цуьннан чорда дегI. Ламанан лаха когашкахь кIорга Inn дара. ПулгIийн чхараш тIехь кхиьсалуш, лахенга охьа хьаьдда дов-

дура ламанан сирла хи. Цу хил сехъа, лакха тІехъ, Іинан бер-
дан йистошца, цхъа жима кІотар ю. Ламанан басошца ховхачу
бацалахъ дежа бежнаш, уьстагІий. Билгалдара оцу жимчу кІо-
тарахъ бexаш берш даьхнилелорхой хилар.

Оцу кІотарахъ дexачу адамашна буьрсачу хъаннийн тийнал-
ла йохош, я сарахъ суьйренца, я буьйсанна хан яьлча, схъахе-
зара акхаройн бес-бесара аьзнаш:

«Іов-в-в-во-во-во-ву-ву-ву, Іав-Іав», — дерриг а дуьнене ор-
ца доьхуш санна, угІура борз.

«ВІав-в! ВІаьв-в-в! Ваь-вІаьв-в! Вай-ва-а-й! Вай-вай! —
-вай» — олий, чуо лозуш санна, маьхъарий хьобкхура чагІал-
кхаша.

Кавказан Іалам дуьненчохъ а цхъа ша-тайпа башхонаш
йолуш ду. ХІинца а адамийн лар а кхетаза, шена чуьра хазна
а йовзаза, яккхий къайленаш ю цуьнца. БІеннаш шерашкахъ
кмийна къена хъаннаш лаьтта кІоргачу Іаннашкара дуьйна, ла-
манийн лекхачу даккъаш тІе кхаччалц, баххъаш вовших а
гІоьртина. Цундела цу чуьра схъа акхаройн доцурш а, къора а,
инзаре а аьзнаш хезийла ю. Мохо меттах даьхча, вовших хье-
кхалуш, чкъор шар а лой «ЦІа-а-къ! ЦІи-и-къ!» — бохуш,
даьтта хъакхаза йолу варданан сема санна, цІийза генаш. Я,
чІогІо мох баьлчи, цу мохо попан хара локкху, лаьтта бухера
схъа узарш деш санна хьотуьйтутш. Я мохо лесточу гІан-патаро
къайлах шабарш до. Я хъаннийн баххъашкахъ шакарца мох
цІийза. Цу акхачу Іаламо сагатдеш, стаг велла вон деьначу
хІусаме кхойкхуш санна, бухІа ека: «Бу-у-хІ! Бу-у-хІ! Бу-у-хІ!» —
бохуш.

Акхаройн а, олхазарийн а шайн шайн амалаш ю. Тайп-тайп-
пана ду церан дахар а. ХІораннан тидам беш Іама ца дича,
хуур дац церан дахаран хьал.

Цкъачунна уьш шадерш дитина, хьовсур вай орцан хъан-
нашкахула, шен кІорни тІаьхъа а якккхина, йогІучу чано хІун
леладо.

II

Леррина дІай-схъай хьобжуш, массо а хІуманан тидам беш,
бІаьрг кхобура хьалха яьлла йогІучу чано. Цхъана къеначу по-

па кІел кхаьчча, тІехьарчу когаш тІе а хІоьттина, попан боьххье хьала хьоьжура иза. Попан лахара генаш дакъаделлера.

— ХІа-хІан, дукха лекха бу поп. Біараш а кІезиг ду, цу тІе кегий а ду. Кху тІе ер яц вай шиь. — Еьлара а хІоьттина, дІа-йіолаелира кьена ча.

Чан кІорни, шен нејал тІаьхьа ша йнса гІерташ, нагтахь кхисалуш йодура. Попан харий чохь санна, гатто яц кхузахь. Харий чохь-м, баккъаш вовшах а гІюртийна, хьаьрчина Іахка езара. Ткъа хІинца, хьун луьста елахь а, яда, ловза паргІато ю. ТІедачохь, когаш шершина, жимма чухахкаелчи а, Іинах чухарна кхерам бац.

Йоьдуш, йоьдуш цхьана доккхачу боча-біарана кІела кхечира и шиь.

— ХІара боча-біар ду. ГІаш тІе батт а Іоттий хьожа яккхал, Парталниг. — Адмашна санна, мотт бийца ца хаахь а, багах гІаргІаш а беш, шешан акхаройн маттахь «Парталниг» олура Чабабас шен цхьаь бен йоцчу кІорнех.

Онда яллалц яа хІума тІе а кхоьхьуш, гондхьа хьуьнчу а, аренга а біаьрг тоха наггахь шеца ара а йоккхуш, попан харий-чохь кхаьбнера цо иза.

Ткъа хІинца, онда яьлча, шена яа хІума лаха а, буьрсачу орцан хьаннашкахула лела а Іамош, тІаьхьа яьккхинера цу чано шен кІорни. Боча-біарана кІела кхаьчча, шен нанас мабаххара, гІан-патарх хьожа яха хІоьттира Парталниг.

— Хьожа хаза юй? — хьаттира нанас.

— Хаза ю. Вуьшта цу хьожанах сан гай-м ца дуза, ва Чабаб.

— ХІа, ма хаза элира ахьа и. Хьожанах гай дузур дац. И бакъду. Амма хьожа а йоккхуш, біаьрг сема а кхобуш, мало а йоцуш, лаха дезар ду даа рицкъа. И хаа — Іадовлча хьайн кетарх а хьаьрчина, хари чохь Іилла дезар ду коган кераюккье мотт а хьоккхуш. Доцца аьлча, хьайн ког а шІуббеш. Иштта ду Іаламан тІиллакхаш! ХІара хІун ю хайий хьуна? — аьлла, хьала эцна дІагайтира цо, тІера ботт дІа а яьлла, лоппаг санна, сирла боча-біар.

— Хаьа те. Боча-біар ду-кх. Со йицьелла мовтту хьуна?!

Бага туьйсус, цергашца кет а деш, біараш даа хюьттира Чабаб. Цо дийриг дора Парталчо а.

— Чомехь ду — муцлар раз а йохуш, шен жима ши біаьрг а керчош, боьххье хьала хьоьжура иза. Беттанаш а лилхина, охьаэга кечделла кхозура біараш.

III

Дукха хан йоццуш, хьуьнан стом лаха араваьлла бежан Іу Тойсам нисвеллера оцу біара клел. Буха охьаэгна а, тлехь а біараш карийча, гадвахна:

— Хіара доккха беркат ду — аьлла, цлера гали дан ваханера иза.

Шел а хьалха кхин стаг цу клела нисваларна кхоьруш, чехкка юха хьаьдда воглура Тойсам. Герга кхаьчча, цлехьхана біаьрг кхийтира цуьнан біара клелахь хьийзачу цхьана-шина «адамах».

— Ой! Хіара хіун ду?! Хіорш муьлаш бу, ал кетарш а юьйхина, сол а хьалха сел сиха кхуза кхаьчнарш? Хіокху клотарахь а ма вац и тайпа ал кетарш йолуш ши стаг! — цецвелира Тойсам.

Ча а, чан клорни а, тлаьхьарчу когаш тле а хлиттина, біаран дитта тле хьала хьоьжуш гича, адамаш ду моьттура Тойсамна.

— Герга тле а вахна, хіорш муьлаш бу хьажа веза со — аьлла, тле волавелира Тойсам.

Тойсамах біаьрг кхетча, схьа а йирзина, хичаш йира чано.

— Ой, черчий ю-кх уьш! Хіей, ши тодакх! Діаялий діа гіол цигара, сан ду и біараш!

— Гіам-гіам-гіам. «Кхин ахьа доьгІна кхиййна-м дац хіара?» — ша біарана дола дойла хаййтира Чано.

Тле а волалуш, човхийра Тойсама и ший:

— Со хьаьнга лоь ца хаьа шуна? Йорт эца, гена яла ший а! Аса топ тоьхна тлера кетар марцале!

Ча боккьал а оьгІазьяхна, лата дагахь, дуьхьал йирзира.

Ша кетар морцур ю бохуш кхерам тийсахь а, цу шинна топ етта даго ца витира Тойсам. Цкьа делахь, цу шиннех кьа а хетара, шозлагІа делахь, Іаламан куц дохо кхоам а хетара. Топ

юха охъа а ерзийна, деса гали пхъаърса кIел а доьтлина, юха цIехъа вирзира Тойсам.

— Шу бIараш а хъаха хилла суна ца доьгIна — бохуш, ша-
шеца кхиэл а еш. — Суна моьттура и бIараш цхъа а да во-
чуш ду!

Тойсам дIавахча, хазахеташ, йоккхаера ча:

— ХIаа, иштта дIагIо хьо. Хъан ирзехь дийна ялта а ду,
даан уьстагIан жиьжиг а ду, соьгара бIараш дIа ца даьхчи а ла-
хьо шортта хьюьнан стом а бу, — бохуш, бIараш схъа а гулдн-
на, тIе гIаш хьокхуш, уьш къайла а даьхна, цигара йолаелла
дIаяхара ши ча.

IV

И арц а, и хьун а дубхъара гуш сання, массо а меттигаш
лернна тергал йора йоккхачу чано. Иштта шен кIорни тидам
бан Iамайора цо. Хьюьна чуьра некъаш а дара довза дезаш.
ХIун хаба, цхъана хьарцхъа некъа тIе а нисъелла, таллархош-
на дубхъал Iотталой а!

Батт дIа а ерзош, сецира нана ча:

— Хъажал и боллу къена наж. ГIодад а гIаддайча ножан
бIараш а дац вон! Билгал баккхал и баьржина къена наж!
ХIокху ножа юххехула йиллинчу оцу некъан лорах йосса еза
Iинах чу. Аьхка ма хаза ду моьттаь цу Inn чохь. Лийча а, лов-
за а, мала а шийла хи ду. Наггахь баа чIара а борIу кара.

Жимма дIанехьо яьлча, цхъана боккхачу кхура кIелаьх се-
цира и шиь.

— ЭхI, беркат я! Хъажал хIара боллу кхор! Лекха бу-кх,
дависарг! Цу тIе дакъаделла генаш дукха а ду. Кхораш ма
мерза бу моьттаь. Кхаллий хъажал, Парталниг, чоме.

— Со хIинцале а хьюьнан акхачу стоьмех юьзна. Делаьх а,
юьзна хиларх чоме хъажа мегар ду. Кхано мацъелча юха ян а
дезар ду.

Гуйьрено бос бихьначу гIан-патарца, нилхо эгна меда кхо-
раш карабора. Кхор кхаьллича, чам а тайна, гIадъяххана кхо-
раш баа йолаелира чан кIорни. Муттах буьзна, мерза бара
уьш.

ЭхI, хIорш мерза бу.

— Дависа, кIезиг бу-кх.

Бухарнаш, цхьацца кхоллуш, биъна шаьш шнъ яьлча, кхура тIе хьала хьаьжира къена ча.

— Хьала тIе яьлча хIун дара техьа?

— Со ялийтахьа, Чабабa. Ас кхораш тIера охьазгор бу. Хьуна баа а хир бу, суна баа а буьсур бу.

— Яьхьар юй техьа хьо?

— Яьхьар ю.

— ТIера чу ма йожалахь, Парталниг.

— Йожа дагахь-м яц.

Кхуран гIодах а хьерчаш, хьала йолаелира чан кIорни.

Цкъа декъа га лоцуш, тIаккха тIеда га лоцуш, ког тIе баккха аьтту лобхуш, гондахьа хьобжуш, кхорех бIаьрг а бетташ, хьала йобдура чан кIорни.

— Дукха буьххье ма яла, Парталниг, чу южур ю хьо? — бохуш, бухара хьала хьобжура нана.

Парталниг, нанас бохучуьнга ла ца дугIуш, боьххье хьала елира. Наггахь, схьа лаьцна га каглой, дегIе зуз а догIуш, кхораш баа йолаелира иза. Генашна боьххье наг-наггахь бен ца биснера уьш. Боьххье латийначу кхорашна тIе кхача гIоьртнча, генаш сеттара. Чан кIорни, кхоьруш, эгайора. Кхор схьабаккха дIакхевдича техка доладелира та. Парталчунна эгош хьацар деттара. Кхунах гIуллакх хир дац аьлча санна, ша тIехь лаьтта га ластийIра Парталчо. Га каг а делла чу хьаеелира Парталниг. «Къарш! Къарш! ТIох!» — декъа генаш а кегдеш, — «Гап» — аьлла, буха лаьттах кхийтира чан кIорни.

Чу йогIуш кхораелла дог иккхинехь а, я охьа кхеттачул тIаьхьа кийрахь мел долу йобхь хаьддехь а, оцу сохьта, когаш а хьаькхна, шен ши бIаьрг гIнйла ненехьа а хьажош, елира чан кIорни.

Иккхинчу сингаттамана бIаьргашна дуьхьал бода хIуттуш холчу хIоьттира нана. Цкъа шен кIорни дIакарчош, тIаккха схьакарчош, йоьлхуш, цунна тIестталора иза. Бетах а, бIаьргаш чу а юьхь тIе а мотт хьобкхура нанас, иза самаяккха, денъян гIерташ.

Дега тIе лерг а диллина ладоьгIча, билггал иза еллийла

хитна, оцу акхачу хъаннашка орцах кхойкхуш санна, йоьлхуш мохь хьоькхура чано.

Цо хьоькху мохь Иннал сехъа кӀотарахь бехачу нахана хезара.

— И мохь лаа хьоькхуш-м бац, аьлла, ка тоьхна шен топ схъа а эчна, юха а дӀахъаьдира Тойсам.

Шен аьтту болчу агӀор лечкъаш, тебаш къайлах тӀе гӀерташ, йоьлхучу чана герга кхечира иза. Кхура кӀелахь елла Іуьллу кӀорни а, цунна гондахъа хьийза ча а гича доллучух а кхийтира Тойсам.

— Миска яІ, хьуна хилла бохам — бохуш, цунах къахеташ и тергал еш вехха Іийра иза.

Шен кӀорнех дог а диллина, йоьлхуш са а тедина, и къайла йоккхуш цунна тӀе гӀаш а хъаькхна, гӀийла телхаш, техкаш дӀаяхара нана-ча.

Чан кӀорни хӀета а, вета а елла яьлла. ТӀехь йитарх цунна пайдenna а яц аьлла, цунна тӀера схъаяьккхина цӀока шешан цӀа еара Тойсама.

ХӀинца а ю чан цӀока Тойсамера чохь маьнгина хьалхахула цӀенкъа охъа тесна Іуьллуш.

— И цӀока мичара яьлла? — олуш шега хаьттича, жхура тӀера чу кхетта еллачу кӀорнех а, щъа йисначу цуьнан ненах а къахеташ, юх-юха дуйцу и Тойсама.

„дошлойн полн“

(Забаре дийцар)

I

Сатоссуш меттара глаъттина, эвлан йисте дажа дlалаьллин-
чуьра шен вир цlа дало вахара Улби.

Бухера схьалаьцна озийна бух а баьккхина, балдашца кер-
чош клохцалий гlодца дlа а дийшош, цхьа гlнйла мочхалаш а
хьедеш, бал бууш лаьттара Улбини вир.

Сарралац хьуьнхара декъа дечиг цlа узуш дацийншехь, са-
рахь, эвлан йисте дlалоллучу хенахь сема а, тlахъаьлла а хил-

ла Улбин вир, хІинца мацалла чожду а кхетта, жІаьлеша хьекхийча санна, чо хьирчина, гІелделла гІийла лавтара. Цуьнан деха ши лерг, лар толлучу жІаьлнн санна, малделла, охьа оладеллера. ИргІу-чІеран санна, цуьнан кІайн чу-кІело, разпурх аьрснаш деш кьарзїинера. «ХІинца хьо а воллу-кх со дацо», — аьлча санна, реза доцуш, кьайлах Улби волчухьа гІийла схьакерчабора цо шен аьрру бІаьрг.

— Ва Каха *, хІара хІун ду хьуна хилларг? Сан вир мукьана дуй техьа хьо? — бохуш, ша шеге хьоттуш, леррина хьожуш цхьаь, шиь го баьккхира Улбис, шен вир ца девзаш.

— Хьалхаша хьаьжча корта а ма тера бу, тІехьаша хьаьжча цІога а ма тера ду сан вирачух. Да велла даарш массо а цхьана басахь, сел чІогІа вовших тера муха хир дарал Ванах, хІун билгало яра сайчунна тІехь?! Аьтту агІор, мочхалан салаз а лоцуш, жІаьло бетак тоьхна мо хила-м ма беца сайчунна — аьлла, вир схьалаца тІевахара Улби. Вир ша лавттачуьра меттах делира.

— Собар, собарделахь, Каха, хьажийтал хьайга биллгал Каха ду я дац.

Батт схьа а лавцна хьаьжча, жІаьло ка тоьхна мо а гина — Каха ду, — элира Улбис, доккха са а даьккхина.

— Дало, Каха, ца гІо вай шиь. ХІара хьуна хилларг кхузахь хьехо ваьхьар волуш хІума дац. — ЦІа кхавьча, цІахь ойла ян езаш хІума ду.

Шен цецвалар дийша стат воцуш ша-шега лувьш а, я дагахь ошхІада доьшуш а балдаш а детташ, вир хьалха а лавллина, цІехьа волавелира Улби. Вир меттах даьккхича хнпра Улбина, тІехьарчу аьрру когана иза астагІа хилар.

— ЭхІей дела даа хьо жІаьлеша! Хьуна ца хуьлуш ца дисна-кх хІумма а, — аьлла, тІехьара ког схьа а лавцна, цунна хилларг хІун ду хьажка воьллачу Улбина, «такх» аьлла, мийра туьйхира ви́ро, пхьаьрсан гола а лазош.

— ЭхІІ? Дела даа хьо доккьана тІаьхьа! — ластийна эткан буьхьиг туьйхира Улбас вирна чоже, цо шена тохар доькхуш.

Мокхачу гатанан хечий, кІохцалий тийсалуш а, синтарш

* Каха — олура Улбес шен вирах.

хьекхалуш а тѣра кховраш даьхна ерриг а къарз а елла, Іаьр-
жачу тІаьрсиган тиша тужуркий яра цу дийнахь дечке ваха
кечвеллачу Улбина тІехь. ТІеюьйхинчу керзови эткаша ахкар-
гаш даьхна когаш лазош, юхша волуш санна, жимма астагІа а
теІаш, шен сирчу бокъана тІаьхьа а хІоьттина цІехьа вогура
Улби. Иза хьовзо забарш йолийра Іуьйранна бажа лахка ара-
бевллачу юьртахоша:

— Делахь, Улби, ма декъаза вир ду хІара хьайниг, кхаж
баьлла кхаьчча санна.

— Декъаза хьаха ду, цунна тІехьа хІоьттина догІа хІара
шина кога тІера вир — элира вукхо.

— Цунна хІун хилла, ва Улби? И ма чІогІа дакъаза даьл-
ла? ХІиницалца-м ма дацара иза иштта?

— Дера дацара. Сарахь, могош-маьрша, эвла йисте дажа
дІалаьллина хІара шуна гуш ма-хиллара хІокху хьол тІе даьл-
ла-кх. Со хууш вац кхунна хилларг хІун ду я жинаша, я
шайтІанаша хІара ца хихкинехь, — бохуш, бала балхабора
Улбис.

— Хихкина хила там а бу хьуна иза шайтІанаша, я жина-
ша. Мохьдига жайна даккхийта ахьа цунна.

— Ма хир дара иза Мохьдис а даьккхича, вирна коча а
оьллича.

— Аса боккъалла а боху хьуна, даккхийта ахьа цунна
жайна.

— «Хьенеха» шен вирна жайна даккхийтина», — бохуш,
хІара ерриг а юрт сох елийта воллу хир вара хьо.

— Коча наьІаран мача я тиша калу олла а мегар ду.

— И бен кхунна оьшуш хІума-м дацара хьуна, ша долчун-
на тІе а хІара дастама даккха.

— Мача ца оьллича а бІаьрг хиларна кхерам боцуш вир ду,
Улби, хьайниг... — Иштта наха цхьацца забарш а еш, шен вирца
цІа кхечира Улби.

ХІоь баош, хи малош делккъалц цуьнга садоуьйтуш, и
метта а далийна, делкъал тІаьхьа цкъа дечиге вахна жимма
дечкан генаш а еьна, кхузза бисмаллий, цхьайттазза къулхий
дешна, кхузза тІехула хьовзош туьха а дагийна, сарахь юха а
дажа дІалаьллира Улбес шен вир.

Маьрклажал тлаьхьа, бода члатбеллачу хенахь, хи теллачу тогличохь вовшахкхеттера берийн сур. Эвлан йисте дажа паха дла мел лаьллина вир схьа а лаьцна «Вайниш», «Фашисташ» аьлла, цлераш а техкина, тлеман ловзарна шиь «дошлойн полк» кечийнера цара.

Ца оьшуш тхов тле кхиссинчуьра а, кладовкашкара а, божлашкара а лехьош тиша асанаш, архаш, локхарш, чужнаш вовшахъетташ варрашна коьртах йохка дуьрстанаш, етта шодмаш, тлетакка «нуьйраш», талбанаш кечийнера бераша.

Цхьа ша-тайпа башхо йолуш дара церан герзаш: дечиган тарраш, «автоматаш», «тоьпаш», «тапчанаш», «пулемёташ».

Тлемалойн духар дацара берашна тлехь. Бакъду, шайн махуьллу бляьхочух тарлуш, хаьржина буйьхинера цара духаран глирс: йолчо гимнастерка, и йоцчо логехь нуьйда йолу коч, куча тлехула шуьйра доьхкарш, тлапа песаш...

Тлахьаьлла а, майра а «тлеман» говзалла йолуш а хиларе хьаьжжина полковник, подполковник, майор, капитан, старший лейтенант, лейтенант, младший лейтенант, сержант чинаш луш, хаьржина хиттийнера лакхарчу а, лахарчу а даржехь «тлеман» хьаькмаш полкан командир, цуьнан адъютант, штабан начальник, полкан комиссар, иштта кхин берш.

«Вайчийн» дошлойн полкан» командир Бекишов Бетарсолта вара, Чалаевс санна, кагбеш тиллина лаьржачу холхазан куй бляьштиг тле а оьзна, аьрру куьйга, хаьн тлехь кхозу дечиган тур а сецош, яьлна аркьал а саттийна, курра лара иза шен «сирчу динахь». Боккьалла а командиран кеп йолуш дика кечвеллера иза.

— Говрашна тле ховша! Могла нисбеш длахитта! — омар дира цо.

— «Но-чу!» «Тар-р-р-р, жляьлеша даар!» «Наз-зат!» бохуш, маьхьарий детташ, гловла елира берийн. «Гап-гип-гап», «Кьарс-тлох» — лоблхуьйтуш етташ, луйттуш, халла моглара дланисдира бераша лерг хадийний, ходозий, лерганий, ларгазий, цлога даьккханий, даккхазий долу нехан варраш. Шаьш стенна хьийзадо ца хууш юхьхьа девллера, ишта а вон амал йолуш до-

лу уьш. Амма, боккъялла а тIамана кечбелча санна, детталора берийн дегнаш.

Шех майра дошло тарвелла, ира-кара хIоьттинера Пуриин дог а. Цхьа аьрха измалк сецош санна, архаш юха а уьйзуш — «Вперед, Iаспар!» — бохуш, луйтаныхь ира хIуьттура иза.

«Iаспар», «КIойсат», «Чхьонкар», «ВанкIаз», «Маьттаз» — бохуш яра бераша варрашна техкина цIераш.

Улбин Каха дара, Пурак, «Iаспар» цIе а тиллина, тIе хиъна «тIаме» далийнарг. Нуьйран меттана, тIертIан бухкаршца кхакханаан миндар бихканера Пурак цуьнан букъ тIе. Цхьана гIуданна и бала шен коча беъча санна, Iадда лаьттара и тIехь Iен вир. Луьйтанийн меттана стоммачу аьчка-серан даккхий хIазарш теснера цо.

— Вперед «Iаспар!» — аьлла, голаш а талош, шед тоьхна, тоьхна вир меттах даьккхина моглара дIахIоттийра Пурак а.

«МостагIчух» лата бина кечам талла дивизин командир вогIу аьлла хаам хилла дIахIоттош яра «дошлойн полк».

Иштта, моглa нисбеш, дIахIоьттинчу «дошлойн полкана» хьалхашхула «сира дин» а ловзош хьожуш вара полкан командир, шена юххе хIоьттина полкан комиссар Иналов Iабди а волуш.

— «Юхаоза сира бекъя! Моглара нисло! — бохуш тIетаьлина «дошлойн» моглара хьожуш вогIучу Бетарсолтин бIаьрг кхийтира салазийн гIош санна болу бехий когаш луйтанех чекх а баьхна, вирахь, аркъал а таьйна, Iачу Пурах — Чухила-бе хьайн и баймакхаш! Хьаланисло, закъ алий, хIун деш Iа хьо, тамарийн лежag санна, раз а ваьлла?! — ТIох аьлла, тата а доккхуш, шедан кхаж туьйхира цо цуьнан мачин бухьнтах...

Шена юххе ваьлла адъютант а волуш, «масачу динахь» схьакхечира дивизин командир.

— Нисдалар аьтту агIор! Смирно! — аьлла, омар а дина, дивизин командирна духьал а вахна, рапорт делира Бетарсолтас: — Накъост дивком, номер берхIийтта йолу Шамански лъомел майрачу дошлойн полк мостагIчунна тIамца тIелата кийча ю! Полкан командир Бекишов!

— Сан маршал ду шуьга, майра дошлой!

— Маршалла хуьлда хьуна, накъост дивком!

— Молодцы! Паргіат хила! Хаам ма-биннехь «мостагічун-на» тіелата кийча хилалаш! — аьлла, шена юххе ваьллачу адъютантаца хаьхкина дІавахара дивком.

Цхьана агІор тогІн чохь Іамош яра гІашлойн полк а:

«Нислуш дІахІнтта!»

«Нисдалар аьтту агІор!»

«Смирно!»

«Аьрру агІор дерза!»

«Аьрру ког ловзуш дуьйралало!»

«Цхьаь, шиь, кхоь»

«Цхьаь, шиь, кхоь»

«ХІахІани, совц!», «Цхьаь-шиь»

«Аьтту-у агІор!», «Цхьаь-шиь».

III

Эвлан йисте керла ян йолийначу бани чохь яра «вайчийн» штаб. «Мостагічуьнан» коьрта чІагІонаш мичахь ю а, цуьнан эскаран дакъош мичахь лавтта а хьажа яхийтина разведка юха кхачаре хьоьжуш бара штабехь берш. Тіеман инженера Хадисов Соккас хІоттийначу карти тіе а хьуьйсуш, билгалйохура цара «Мостагіа» хила там бу аьлла хеташ йолу меттигаш: «гІайракх йоллу барз», «Уккал ирзе», «шач йоккху тогІи»...

Джанхотов Тіоха коьртехь а волуш, уггаре а хІилла долуш а, майра а ву аьлла къастийна Султанний, Шамсуддий вара разведка яр а, мостагі волчу агІонгахьара «мотт» бар а тіедиллина вахийтинарг.

Лаахь а ца лаахь а со вайта — аьлла тіаьхьа ваьлла Къойсар а вахара цаьрца. Къосам яра цуьнан бакъ йолу ціе. Делахь а бераша КІойсар олура цунах.

Каралаьцна «автоматаш» а йолуш, буьйсанна беттан сих шаьш ца тосадалинта кондарш йол-йолчхьа некъана юьстаха а телаш дІавоьдура уьш шиь.

«Лысый-башка» олуш барз бара царна гена боьцуш. Гондахьа куллан кондарш а евла, буьххье тіе буц а яьлла, берзана «тіуьска» санна и болу дела олура цунах «Лысый-башка». Цигахьа герга гІерташ, тебаш хІорш дІабоьлхучу хенахь, цілехьа-

на чаг'алкхаша маьхьарий хьаькхира — В'аьв-в-в! В'аьв-в-в!
В'аь-в'аьв-в! Вай! Ва-а-й! Вай! Вай-вай-вай!» — аьлла. Цара
маьхьарий хьаькхча кхеравелла К'ойсар, вада дагахь, хьала-
иккхира.

— Стой! Ког д'а ма баккхалахь! — аьлла, сацийра иза Т'о-
хас. — Хьо хьераваьлла я иэг'ийна? Чаг'алкхаш лаьхча водуш
хуьлу разведчик? Иштта стешха воллушехь велира хьо тхуна
т'аьхьа! — аьлла, бехк баьккхира цо цунах, «мостаг'ашна» ха-
зарна кхоьруш, лохха. — Цхьаь вист а ма хила, цигаьрка а ма
оза. «Мостаг'» волчу метте герга кхаьчна вай. Утгар хьалха
церан г'арол долу меттиг билгал яккха еза — аьлла, Т'о-
хас бехкам а бина, тебаш, охьатаьйина д'аволавелира уьш
виь.

К'ойсар кхеравеллачуьра метта ваза вара, чаг'алкхаш маь-
хьарий хьовкхучуьра севича а. Шена юххе ваьлла вог'учу
Султанна лере а т'еаш, лохха хойттура цо:

— Х'умма а дой цара?

— Ца до дера-кх шайш т'е ца кхаьччи-м.

— Т'екхавчча х'ун до?

— Хьо санна стешхачуьнан настар пхьид кхоллу. Цицига-
ша санна, м'араш туьйсий вара а воругу, туьха тесна берамала
волла а мегар долуш.

— Стешха воцчуьна х'ун до?

— Х'умма а ца до-кх. «Майрачух тоьпан даьндарг а кхоь-
ру», — олуш ца хезна хьуна?

— Хабарш совцаде — омар дира Т'охас.

Нек'ан йисте йоллучу кок'анан кулла юххе ладуг'уш севин-
ра уьш. Юьстахо, цхьана лекхчу гу т'ехь, ши г'аларт туосаде-
лира царна.

— Султанний, К'ойсаррий. шу шиь х'оккхуза саца. Сой,
Шамсуддий царна гадаьккхина т'ехьашха т'е вог'ур ву. Тхой-
шиь царна герга кхаьчна хир ву аьлла хеттачу хенахь, бертала
текхаш, ма-хуьллу юххе а г'ортый; шиммо а чаг'алкхех маьхьа-
рий хьакха. Т'аккха и шиь, кхеравелла, шу шиь волчу аг'ор-
хьа д'аовьрзур ву, циггахь т'екхетта оха шиммо церан батош
лоцур ю. Ади шиммо, т'екхетий. пхьаьрсаш т'ехьа дехка, —
аьлла, барт бира цара.

Гадоккхуш тlехъашха тlе а вахна, бертал текхаш юххе дlа-кхъачча, ладугlуш сецира Тlохий, Шамсуддигй. Дукха хан ялале «чагlалкхаша» маъхъарий хъаькхира.

— Ой чагlалкхаш ю-кх уьш! — гlароллехъ лаьттачо оллу-шехъ, цlеххъана тlекхетта цу шиннан батош дlалечица Тlохас-сий, Шамсуддиссий. Циггахъ хъалаиккхина тlекхеттачу Султан-ний, Къойсарий куйгаш тlехъа дикхира.

«Чагlалкхаша» хъаькхначу маъхъарша цецбаьхна а, Тlохий, Шамсуддий цlеххъана тlекхетаро бохийна а дуьхъало ян ца кхира уьш. Иштта цlеххъана хиллачу балхо кхерийна дог эк-кхаза висира и шиъ.

Цаьргара «герз» схъа а эцна, хъалха а ваьккхина, штабе валийра и шиъ.

— Талмаж ву бохуш, немцойн маттахъ наггахъ дош ала хууш вара Бетарсолтин полкера цхъаь. Иза кхайкхина штабе схъа валийра.

— Хаттал цу шинте муьлхачу полкера ву а, тlелата кечдел-ла эскарш мичахъ ду а, церан коьрта тlеман чlагlонаш мичахъ ю а, — элира Бетарсолтас.

— Фриц, доинер веттер! Мичахъ лаьтта шун эскар? Шу шиъ муьлхачу полкера ву. Вас ис дас?..

Вист а ца хуьлуш, lадда лаьттара йийсар дина валийна шиъ.

— Вист ца хуьлуш lерах гlуллакх хир доцийла хайитал цаьрга. Бакъдерг дийцахъ догlмашна маршо хир ю. Амма бакъдерг ца дийцахъ... «Та-та-та-та!» «Майн гот!» автомат тоьх-на синош дlадохур ду, — бохура Бетарсолтас.

— Хlей тентакаш! Цо бохург хезарий шуна? Хlун деш лаьт-та шу, багара лан дожарна кхоьруш санна?! Мичахъ ю шун коьрта чlагlонаш? Мичахъ лаьтта шун полк? Жоп ло сикха! Шнелы! Шнелы! антвортен, балда-балда *!.. — шена хуург а, ца хуург а дуьйцуш чаппагlаш еттара талмажо.

Тlаьххъара а «етташ» кита а верзийна, боккъалла а кхерий-на, мотт бастийтира йийсаре валийначу шинге. Шайна хаа оьшуш дерг дийцийтиначул тlаьхъа, «тыле» дlавигийтира и шиъ.

* Сик-сика жоп ло — немцойн маттахъ.

Мостагичуьнан коьрта члагӀонаш мичахь ю хӀьначул тӀав-хьа, нуьйран бухкарш кӀевлина, догӀмашца герзаш а нисдина, варрийн бага дуьрстанан гаьллаш йоьхкина, тӀелата кечӀбелира «дошлойн полк».

— Тарраш айде! Мостагичунна тӀелата хьалха тала! Ма-а-рш!

— «Кхап-кхип-кхап!» «Гал-гип-гал!» «ТӀох-тӀих-тӀох!» — ет-таш. Ёуттуш, маьхьарий детташ, гӀовгӀа елцра тогӀий чохь. Жа кӀавьхкича санна, кӀора тата дара дӀаллххинчу варраша бетта-чу когийн «кхаррат-кхаррат-кхаррат», «кхапар-кхипар, кхапар-кхипар!» — бохуш.

Дладаха ца лууш юххьа даьллера Пурра тӀехь йен Улбин вир. Пурас шед тоьхна, тоьхна човхийча «цак-цак-цак» — олий, ша лаьттачохь когаш а тухий, юхакӀегар хьодура иза. Етташ, Ёуттуш ша готта хьовзийча, мийраш кхоьссина, коьр-та тӀехула нийсса Ёункар туьйхира цо Пурра. Цигга бухахь аьт-тан кхо а нисделла, бехьина иза веьхха ваьллира цӀанвала гӀерташ.

«Лысый-башка» олучу борза тӀехь яра мостагичун командни пункт. Цу борзана шовэктӀей итт метар хиллал хьалха, таьӀначу меттӀехь лаьттара церан эскар. Дикка хьалха аьтту агӀор цхьаь, аьрру агӀор цхьаь «дошлойн отряд» хӀоттийнера цара коьрта дакъа дуьхьал лата юккӀе а дуьтуш. Церан Ёалашо яра Бетар-солтин полк тӀе а латийтина, шина а агӀор тӀехьашхула тӀетоха. Яханчу разведко церан кӀайле а, тӀеман Ёалашо а гучу а яьк-кхина, латаран аьтту лохуш кхаа декӀе нисйира Бетарсолтас шен полк. Коьрта ши дакъа «мостагичо» йинчу кӀелонашна тӀе-летар долуш дуьхьал хӀоттийра, кхоэлагӀа дакъа юккӀерачу коьртачу тохарна тӀелетар долуш дӀахӀоттийра.

«Мостагичуьнан» шина агӀор йолу кӀелонаш, цӀеххьана тӀе-летта, йоха а йинна, цуьнан коьртачу декъана тылехула тӀе а бо-гӀуш, «мостагӀ», го лаьцна, юкӀа йовда план яра Бетарсолтас хӀоттийнарг.

Вайчийн, мостагичуьнан полкаш тӀеттӀа кхечира.

— Хьомечу Даймакхьа, маьршачу паргӀатонехьа хьалха

тала! Не тоха мостагичунна! Ура-а-а! — омар дира Бетарсол-
тас, баттара «тур» даьккхина ша хьалха а эькхаш.

— Урра-а-а! Урра-а-а! — маьхьарий а детташ, тѐлестира
майра «дошлой».

«...Гап-гип-гап!», «Тѐх-тѐх-тѐх!» — дечкан тарраш детташ
болабелира буьрса «тѐм».

«Хьо-о-кѐи!» «Хьо-о-кѐи!» «Хьо-окѐи!» — ѐухура вѐрраш.
Тарраш детташ, маьхьарий хьѐкхуш, етташ, ѐуьттуш, узарш
деш, беьхаш, тѐмалой, вовшийн цѐраш а ѐохуш, кхойкхуш,
тѐм чѐагѐбеллачу хенахь, «линг-тѐх» бохуьйтуш, астагичу ви-
рахь дѐакхечира Пѐура.

Варраш ѐуху хезча дага даьлла «хьѐкѐи» баха делира Пѐу-
ра тѐхь ѐен вир а. Тѐман кѐемато дог-ойла ира-кара хѐоттий-
начу Пѐурас, шед тоьхна, тоьхна тѐм буьрса боллучу чу хий-
цира шен «ѐаспар». Даьккхина «тур» а буйнахь, «Ура-а-а-а!» —
бохуш, мохь а бетташ, тѐме велира иза. Гѐххѐа мур баьккхи-
ра цо дечиган тур лестош, кхин башха ладам боллуш хѐума
схѐа ца кхеташ. Эххара а, шина а агѐор лестош тур детташ,
тѐвогѐучу цхѐана тѐахѐаьллачу «дошлочунна» дуьхьал нисве-
лира Пѐура.

— Хѐа-хѐа-а-а! Пѐура вац иза?! Хьѐжуш хилалахь, Пѐура,
хѐинца хѐайн дегѐе! — аьлла, тур тоьхна, тоьхна цкѐа цуьнан
са а малдина, тѐаккха мийра ѐѐьттина, тамарийн лежак санна,
лаьтта вожийра цо Пѐура. Цигга орцах кхиьна Султан дуьхьал
хѐѐьттира Пѐура «динара» вожийначу дошлочунна.

— Хѐинца хьѐ хѐажалахь, Нанин Нукар — Фриц, доннер
веттер! аса хѐайна хѐун до! — «чкѐашт-чкѐишт-чкѐашт» — хѐа-
ваѐ цѐьстуш, цунна тур лесто велира Султан.

Наштаран ен негѐар дуьхьал туьйсус, тур дегѐала ца кхо-
чуьйтура Нукарс. Гѐххѐа якѐаелла чѐогѐачу дууштон дечигах
дина дара Султанаан тур. Цундела, мел чѐогѐа тоьхчи а, нашта-
ран негѐарх кхетчи а кат ца лора цуьнан тур. Бакѐду, тѐахѐаьл-
ла а, каде а вара цунна дуьхьал хѐѐьттина «фриц» Нанин Ну-
кар. Чѐв хилла эькха санна, дарвелла, шѐвкѐехь леташ вара
иза. Цо ластийна тур лерг лоцуш коьртах а кхетта, гѐххѐа ла-
зийра Султан. Дукха хан ялале, гилгаш а дохуш, лерга юххе-
хула охѐа ѐьху цѐий хааделира цунна. Тѐаккха боккѐалла а

оьгІазвахначу Султана тур тоьхна, тоьхна, буйнара негІар до-
жош шен «динара» охьа чувахийтира Нукар.

Султанний, Нукаррий вовших летачу юкьана, тохара Нука-
ра мийра Іюьттича лазийна гай ловдуш, керчаш а Іиллина, юха
а тІаме велира Пура. Хьалха ша тІелоттавеллачуьнга хьатти-
ра цо — «Вайнчех» вуй хьо? — аьлла. Пура ша «Вайнчех» ва-
ра. Вовшийн ца кьаьсташ дукха хьолехь шешан накьосташна а
тухура бераша хІума. Ткьа хІинца Пура дувьхал Іоттавелларг
«фашистийн» агІонгахьара Бяга вара. Вист ма-хиллин Пура
вовзигна, аьрру агІорхьа сирчу бокьан урх узуш, цІеххьана тІе
а вирзина, тур ластийна цо. Шена ластийна тур, цхьана агІор
таьйна, тІех а тилийтина, дикка ластийна тур туьйлира Пурас
цуьнна. Туьран юьхьиг, каглуш кхоссаела, дІаяхара.

Бяга толкха вара. Цундела бераша «Бе-Бяга» олура цунах.
Белш лоцуш тоьхначу туьро ша лазийнехь а, Пурун тур кагдел-
ча хаза хетта, гІадвахна воьлуш, тІевирзира иза.

— ПІ-пІ-Пура вацара иза-а?І — ГІеххьа хІилла долуш вол-
чу Пурас Інэхира Бе-Бяга. Шена цо ластийна тур, «Іаспар-
на» — тІера дехьашхула чу а керчина, нуьйран меттана биллин-
чу миьндарх кхетийтира Пурас. Цига катобьхна, юьхьиг схьа а
лаьцна, оззийна тур схьа а давккхина, гьрз доцуш витира цо
Бе-Бяга.

Лазош мел кхийти а оьгІаз оьхуш, варраш тІера охьа а лел-
хаш, чучча а уьдуш, чІогІа летара бераш. Дукхах болчийн де-
чиган тарраш кепделлера. Вовшашна шодмаш, гІожмаш, серий
детта буьйлабелира уьш.

Шина агІор хІиттнийна кІелонаш а йохаш, тІехьашха тІе-
летта «вайнчара» юкьаверзийра «мостагІ».

— Кара дувйла, довла меттиг яд шунІ — дІахьедира Бетар-
солтас.

МостагІа оьшуш чекхбелира тІом.

Кагделлачу туьран мІаьчиг а текхош, цхьана кога астагІа а
телаш, буйна дуьрста а йовллина, гІаш волавелла вогІура
Пура.

— Хьан сира бекьа стенга яхна, Пура? — хьаттира ко-
маьндиро.

— Ча хаба шуна-м. Шо тiera чу воьжча дуьрста шан буйнахь а юьсуш яхар-кх.

Мегарг вист а ца хилалуш, цо «ша-ча» бахарх шекваьлла, сирник а латийна, цуьнан юьхь тle хьаьжира Бетарсолта... Плу-рин бат, йистина, тузлакх яьллера.

— Бага глаттаел!

— ХIан — аьлла, бага глаттийра Плукас.

— Ой, ва Плура, багара цергаш яьхна-кх хьан! — элира Бетарсолтас, цергаш ца яьхнашшехь, иза хьовзо.

— Яьхна хир ю-кх. Тамехь черг а йоккху, чов а хуьлу.

Тлом чекхбаьллачул тlaьхьа, дошлой моглара дla а хIиттийна, баьккхинчу толамца уьш декьала бира Бетарсолтас.

V

Цу буйсанна, «кху арахь со дита ца божку хIорш», — аьлча санна, доладелла цla а деана, божли чу дахна, дIахIоьтти-ра «тlамо» гIелдина Улбин вир.

Деьна са хилира. Вир ша дlалаьллинчу эвлан йистехь ду моьттуш, вехха лийлира Улби иза лоьхуш. Дацара вир эвлан йистехь. Совхозан ардаш тle а, нехан керташка а хьоьжуш чекхвелира Улби. Вир карош дацара. Ялташ тle а дахна хехо-чо чудоьल्लीна хир ду-кх иза, аьлла, совхозан базашка а, дох-нан керташка а хьаьжира Улби. Цигахь а дацара Улбин вир. Тlаьхьара а цунах дог а диллина, цla веьначу Улбина хьойди чу батт а гIорттийна, охьа дожжа доллуш лаьтташ карийра шен вир.

— ЭхIей хьох ма де дала хайра! Iорlанора дош ма дацара хьуна гIуркх ца хьаькхча! — бохуш, цунна дов а деш, божли чу хьаьжна Улби цец а, акь а велира.

— Зуда! — аьлла, шен зудчуьнга кхайкхира Улби.

— ХIун боху ахьа? — схьа йист хилира Паху.

— Хьажахь хIокху вайн вирана хилларг!

— ХIун хилла цунна?

— ХIун хилла бохург хIун ду? Хьуна ца го иза?

— Го дера-кх. Настоящи вир ду-кх. Могаш дац техьа иза?

— Могаш муха ца хуьлу, хлума а хилаза, сарахь дажа далаьллина вир.

— Кхин хлун хилла цунна?

— Цунна хуьлуш дерг-м суна хаа, кхин буса эвлан йисте далалла мегар дац иза... Схьяял, вайн чуьра, массо а тишчу бедарх яхий, бехчалгаш а, туьха а, можачу сискалгин цинц а.

— Хлун дан воллу хьо?

— Хлокху вирна клур тоха воллу-кх.

Циэн, сийнан, можан, бес-бесара бехчалгаш гул а йина, царна тле туьха а, сискалгин цинц а тесна, биомалла а дешна, сирник юьттира Улбис. «Тлох-тлох-тлох» — бохуш, туьха а лел-хаш, муьста клур глаьттира бехчалгех.

— Хлай везан дела, хлай воккха дела хлокху сан Кахина тлера шайтланан ун, бала дла тоттуш, молхий, дарбий хилийта ахьа. Кхунна тлера ун-балий шех дахна шайтла а, шайтланан нана «Пак-пак» а хлокху сан вирехь долчу хьоле хлоттаде ахьа, — бохуш, вирна клур а тоьхна, божлиин беа а соне «Тфу нелалт шайтла хьуна!» — аьлла, туйнаш а тесна аравелира Улби.

Цу дийнахь дукха глийла хетта, дечиге ца дубгуш, цлахь дитира Улбис шен вир. Жимма хлоь а белла, глаккха хи а малийна, делкьал глаьхьа эвлан йисте дажа далаьллира цо иза. Буйсанна арахь дитча шен вирна хуьлуш дерг я жинийн, я шайтанийн балхаца ду моьттуш цецваьлла Улби нахе и дубьцуш вара. «Сан, сан вир а хуьлу, буса арахь дитча цинцгаша хьизькийча санна», — бохуш, наха шешан варраш а далхадора.

VI

Цхьана сарахь эвлан йисте дажа вир дла а лаьллина иза ларош, гондхьа ладоьгуш, вара Улби.

Маьрклажан бода кьовлабеллачу хенахь, буйдолат санна лоха а йолуш, цхьа беа куйна бохь а бина, хлума хлюьттира вир долчу хьалха дла. Цунна гено хиларна и хлума вир долчу тлейоглуш а ца гира Улбина.

Дийнахь сарралц цу буйсанна «тламе ваха кечам бинера Пшурас. Буьрса темало хила глерташ, массо а тайпа герз оьл-

ланора цо шен деглаца: дечиган тур, дечиган хумплар чохь «уьттаза йолу тапча», пранатан меттана оккхало. Тур кхетча корта ца лазабайта а, кечвалар буьрса хилийта а тиллина хьарцхьа баьккхина лаьржа кхакханан куй бара цуьнан коьртах. Хинца шен «ласпар» схьалаца эвлан йисте веанера Пура. Къайлах шена вир лардан хиьна Улби гуш вацара цунна.

И деьнарг жин ду моьттуш, кхеравелла, тлевыха ца ваьхьара Улби. Сихвелла ошхлада доьшура цо. Шен дагахь ойла йора: яраббана и хьала бахнаргом куйнан бохь бара, цуьнан деглаца кхозурш хлун ю техьа?.. Жим-жимма юха клегар оьхуш, ша цунна тосаваларна кхоьруш, дикка гена велира Улби.

— Стой «ласпар» — аьлла, шегара дуьрста дла а йоьллина, кхоссавелла тле а хиьна, голаш а талош цкъа, шозза шедтоьхна, юьртаха лаьллира Пурас вир.

Герга тлевыха ца ваьхьаш дикка генахь сецаш, «Жино» вир мича дубгу хьажа тлевхавелира Улби.

«Жин», сира бекъа лаьллина, хи леллачу тогӀи чу доьссира. Цунна тлаьххье длавах а ца ваьхьна, шен лулахо Идарз волчу вахара Улби.

— Идарз, суна гинарг со цец воккхуш члогла тамашина хлума ду. Хьуна ма-хаьара, хлора луьйранна цицигаша хьекхийча санна, эрча доккхий карош дара-кх сан вир. Яраббана хлун ду техьа кхунна хуьлуш дерг, аьлла, тховса и лардан тлевхаваллера со. Цлехьана схьаиккханчу цхьана лохчу жино, тле а хиьна, шед тоьхна, тоьхна вайн баж руьйта лаьттачу тогӀи чу теси-кх. Цунна тлаьххье цу чу ваха а ца ваьхьна, юха вогӀу-кх со. Хинца хьайн карах далахь, дегаза а ца хетахь волахьа соьца цига.

— Дера вогӀур ву. Вуьшта жинаша и дигнехь тлаьхьа кхиахь-м тамаша бу.

ТогӀий йисте дла а вахна, ладогӀа хлоьттира Идарз, Улби.

«Тлох-тӀих-тлох!», «Гап-гип-гап!» «Ӏайт-вайт» — кьора тата доллура тогӀи чохь.

— Хезаш вуй хьо, Идарз? Валолахь, вада веза вайшиь кхузара. Со кхоьлланчу делор бу иза жинийн тӀом — бохуш, Идарз, пхьарс а лаьцна, юха ийзавора Улбис.

— Александр Макидонский!

— Наполион Банапарт!

— Спартак.

Марк Красс... Помпей... Луккул!.. Гаррибалди... цѣраш а йохуш, леташ дара бераш. И цхъа йолу цѣраш йоху хезна а вацара и шиъ. Бакъду, наггахъ йолу цѣ школе оьхучу шешан бераша йоккху хезний техъа аьлла а хетара. Делахъ а оцу тогӀн чохъ доллучунна цѣцваьлла и шиъ и «жинийн тӀом» хилар дагчу дижна, кхеравелла шешан дон цѣ а йидлучу хьол тӀе ваьллера.

— ЛадогӀал, Идарз, цара йоху цѣраш хезарий хьуна «Мал-кас», «Уккал», «ГӀардибурди», сан десара ю уьш жинийн цѣраш!..

ХӀара шиъ цѣцваьлла лаьтташехъ юкъ-юкъа деттачу маьхъарийн, лер-аларан дешнаш лелхара юкъа:

«Тохалаш, кӀентий! Тохалаш!»

— Хъай, хъан да валла хъакхийца!

— Султан, ма-вахийталахъ иза! — берийн аьзнаш къеста девлира цу шинна.

— Ой, къорӀанор уьш-м бераш ма ду! — элира Идарза.

— Дуй техъа?

— Дера ду, хьуна ца хеза цара вовшийн йоху цѣраш а, детта маьхъарий а? Вало, уьш бераш делахъ а, дацахъ а хирг дӀа хир-кх, цкъа царна тӀе гӀур ву вайшиъ — аьлла, тогӀн чу-волавелира Идарз, Улби.

Шен накъостана тӀаьхьо сецаш, снхвелла делан цѣраш йохура Улбис.

ДӀа герга кхаьчча доллучух кхийтира и шиъ. Шодмаш ет-таш, варраш чучча а хоьхкуш, вовшашна дечиган тарраш дет-таш, леташ дерш бераш дара. Уьш билггал бераш дуйла хьӀча чухъадара Улби:

— Хъай, шун да валла хъакхийца! КъотӀарчий! къорӀанор дош ма дацара шу даӀа ца даӀинча! ХӀара хӀун ду аша лело-раг?! Сарралц балхахъ даӀинча, буса сахиллалц аша хоьхкуш хилла-кх хӀорш.

Берийн тӀом буьйхира. Царех цхъаберш, варраш тӀера охъа

а лелхаш, бевдда хІора-хІо бевлира. Вуьш боьхна буха сев-
цира.

— Хьаьнгахь ду сан вир? — буьрса тІе мохь туьйхира Ул-
бис.

— Пуригахь ду, — юккьера схьа вистхилира цхьаь.

— Пуригахь?! Схьагучу ваьл, Пура, нанас бер санна, аса
хьаста хьо! — аьлла, охьа кхевдина глаж схьанйцира Улбис.
Пура, вир тІера охьа а иккхана, мохолаг санна, дІахьаьдира,
тІаьхьа Улби а велира. Идарз, са а хьадда, воьлуш лаьттара.
Шаьш лелнийначунна бехкала дахна бухасевцина лаьттачу бе-
рашка, воьлучуьра ша сецча, хаза эссала вистхилира Идарз.

— Бераш, шу дукха даха, кхин ма белаш оцу варрашна и
ницкъ. Сарралц, дІадовжна, балхана а дацийча, буса сахиллалц
аша хехка а хихкича къа ма ду церан. Дала а кхольлина хьай-
банаш ма ду уьш...

«Хур-р-р» — бохуш, мерах шок а етташ, гламар тІе керчаш
а, дегалуш а, цхьана бахьница шаьш цу балех кІелхьара девл-
лийла хууш, дажа дІа-схьаь дуьйладелира юьртарчу нехан вар-
раш.

Цул тІаьхьа кхин ца бира бераша варрашна и нницкъ.

МАКНА ЯХА АРА ЯЪЛЛА КЪЕНА БОРЗ

Ижо лаца ницкъ боцуш, ша къеналла кӀела йисча, хӀилла даи дага деара барзана.

Цхьана кога астагӀа а лелхаш, меллаша йолаелла йоьдура кан тилла къена борз. Эвлан йистехь ежаш йоллучу сирчу говрана тӀелоттаелла иза.

— Ахьа хӀун леладо, хьуна хӀун оьшу, ва къена борз? — хьаттӀна говро.

— Дуьненчохь айса йоккху зама кӀинош летош яьккхина аса. ХӀинца, яла герга яхча, нманчу еьна, кӀиноьх цӀаньяла

Макка яха ара яьлла со.

— Нехан ragly k'el'x'arчу сайри чуьра сискалгIа диъна, кертара гIодмийн такхораш дохнийна, аса а летийна к'ьинош, со а йигахьа хьайца Макка.

— Дера ю хьо а югур-х. Схьа тIаьхьа хIотта — аьлла, говр тIаьхьа а хIоттийна, йолаелира борз.

Бежах тIаьхьа дисначу шинарина дуьхьал кхийтира н шиъ.

Шинара, кхераделла, дедда юьстах а даьлла, сецира. Барзана тIаьхьа хIоттийна йовдучу сирчу говрах цец а даьлла, хаьттира цо:

— ХIей, сира алаша, хьо хьерайяьлла я иэгийна? Хьо хьанна тIаьхьа хIоттийна йовду? И борз юйла ца хаьа хьуна? Ie-хийна юьгий техьа хьо цо?

— ХIинцалц ша летийначу к'ьиношна дохко яьлла, далла гуллакхаш дан Макка яха новкъа яьлла хIара. К'ьинош тIера даха со а кхуьнца яха йоллу.

— Шортта дажа меттиг боллушехь арахь дийначу ялташна тIекхийдина, аса а летийна к'ьинош. Со дан мегар дарий шу шинца? — хаьттира шинаро.

— Дукха дика мегар ду. Схьа тIаьхьа хIотта, — элира барзо.

Борз хьалха а йолуш, цунна тIаьхьа хIоттийна сира говрий, цIен шинарий долуш, дIайовдура н тIера.

Еха малаш йолу месала бож дуьхьала кхийтира царна.

Борз тIекхетахь а аьлла, лата кечлуш малаш дуьхьал а ерзийна, йист хуьлуш сецира бож.

— Аша хIун леладо? Шу стенга даха ара девлла?

— Тхо к'ьинош тIера даха Макка даха ара девлла. Хьо йогIий тховца?

— Дера йогIу. Со а ма ю цхьа кIеззинг к'ьинош летийна.

— Схьа тIаьхьа хIотта — элира барзо.

Бож а царна тIаьхьа хIоттийна.

ХIинца-м елла дIаяллалц даа напгIа кара деънера суна — бохуш, йоккхаера борз.

Котаман иIаьна дуьхьал кхийтира царна.

— Аша хIун леладо? Шу стенга даха ара девлла, тIаьхий, хьалхий а хIиттина? — хаьттира цецъяьллачу иIаьно.

аша летийначу шишша кьинна аса гечдйр ду шуна, бакъду, кхозлагичунна гечдйр дац. Сира алаша, жоп лол суна, йолчу дас хюъ баош, докъар даош, хи малош, тге куьг хьокхуш хьуо кхоббушехь, кирна йоьжча, амал а лочий, ворда дла ца озар хлун гиллакх ду хьан?

— Гечдехьа суна, хлай сийлахь борз. Аса хиньца дуьйна лелор яц и амал.

— Дика ду, цу цхьана кьинна аса гечди хьуна. Жоп лол делахь, когех баргол а ца тухуш, хьуо эвлан йисте яжа длаалаьллича, йолчу дег а юха схьа ца лацийтар хлун гиллакх ду хьан?

— Гечдехьа суна, хлай сийлахьниг, аса кхин летор дац и кьинош.

— Аса цунна а гечди хьуна. Жоп лол делахь йолчу дас эвлан йисте яжа длаалаьллича, хьан хлун бакъо яра, юха юьрта а яхна, нехан кертара гюдмийн такхораш дохо, сайри чуьра сискалга даа? — аьлла, яа чохь сацийра барзо говр.

Шинарина тге кхечира рагI.

— Схьахьажал циеьн шинара! Шортта яа буц йоллушехь наха дийначу ялташна тлеххийда хьуна хьан бакъо елла? Дийцал суна!

— Со кхин кхийдар дац нехан ялташ тге. Гечдехьа суна хлай сийлахьниг — аьлла, хьастаделира шинара.

— Мегар ду. Цу цхьана кьинна аса гечди хьуна. Жоп лол делахь, бежа юккъера дла а къесташ, дийна делккъехь юьстах хлунда дуьйлу хьо?

— Гечдехьа суна. Аса кхин летор дац и кьинош.

— Дика ду. Цу кьиношна а аса гечди хьуна. Жоп лол делахь. Суьйранна, бажа цла боглучу хьонахь, хьо бежах а къаьстий, цкъацкъа тлаьхьа хлунда дуьсу? Соне длахилац цениг, хьох а аса сайна пхьор дийр ду — аьлла, чохь сацийра барзо шинара а.

Хиньца рагI соьга кхечи-кх — бохуш, глайглане оллаелла лаьттара бож.

— Схьа герга талал, маж-дада. Хьо полкан командир а яц. Аса хаьржина хлоттийна хьаьким а яц, даиманна жана хьалха яьлла хлунда лела хьо?

— Гечдехъа суна, кан тилла борз. Хъан талзарх клелхъара-
ялахъ, кхин ера яц со я хъалха а, я тлаъхъа а.

— Цунна аса гечди хъуна. Жоп лол делахъ, хьо юьртан къе-
да а яц, я мурдийн тхъамда а яц и маж стенна лелайо ахъа?

— Гечдехъа суна, ира цергаш ерг, кху балех суо клелхъара-
ялахъ дIалоргуйтур ю аса сайн маж.

— Цунна а аса гечдо хъуна. Кхоссалой берда тIе хъала а
йолий, бухарчарна тIе луьсташ хIунда дегта ахъа? ДIа хила
соне! — Бож а чохъ сацийра къеначу барзо.

— Схъа герга хилал нIаьна. Дийцал. Цу дала сатосучу за-
манчохъ диллина хъуна кхайкхар, хIетте а цкъацкъа маьркIа-
жан хенахъ хьо хIунда кхойкху?

— Гечдехъа суна и къа аса латорна. Кхин кхойкхур яц со
маьркIажан хенахъ.

— Дика ду. Цунна аса гечди хъуна. Жоп лол суна. ХIоран-
на цхъацца зуда кхаба бакъо елла. Ткъа хъан уьш иттех ю.
Хъуна хъан елла дукха зударий кхийла бакъо?

— Гечдехъа суна, сан снйлахъниг. Аса кхин летор дац и
къинош а.

— Цунна а аса гечдо хъуна. Ошцул дукха зударий хъайн
боллушехъ, кхин нэхъ а ца хеташ, лулахочун зударшка дог хIун-
да хоуьйту ахъа? ДIа хила соне. Аса хьох а сайна пхьор
днйр ду.

НIаьна а чохъ сацийра барзо. PaгI гIиргIане кхечира.

— ХIахIане, гIиргIа, хьо илланча а дац. Хъуна йиш лакха
а ца хаьа, я шок тоха а ца хаьа. Даиманна мохъ бетташ, гIов-
гIа стенна йо ахъа?

— Гечдехъа суна буьрса эхха. ХIинца чул тIаьхъа аса кхин
йийра яц хъуна и гIовгIа.

— Мегар ду. Цу цхъана къннна аса гечди хъуна. Дала хъу-
на диллина хьозий, дехкий даар. ХIетте а къеначу бабин нана
котамна тIаьхъара кIорнеш хIунда доу ахъа?

— Иза а сан бехк бу. Аса кхин дуур дац уьш.

ХIинца-м массо а суна бехкала яхнера хIорш — аьлла, май-
ра яьллера борз.

— Хьо уьрда тIе хIу тосуш а дац, я хелхарна бохъ бу-
гIуш а дац, даиманна тотуьйсуш тIехула хIунда хьийза хьо?

ДіатаІа соне! — ижонна чохь сацийра барзо гІиргіа а.

Рагі хІуттуте кхечира.

— Муьста хьожа йогІу хІуттут, схьа хилал хьо суна герга. Хьуна хьан бакьо елла коьртахь паччахьан куй лело?

— Сулима пайхмара шен куйга коьрта тиллина-кх суна хІара, аьлла, барзана дозалла деш, яьІна а сеттош, куро жоп делира хІуттуте.

— Тешаш буй хьан и бакъ дийр долуш?

— Бу те.

— Муьлаш бу уьш?

— Цхьа ерстина гІаз, нана бад.

Барзо ойла йира: — эхІе. ХІара декъаза хІума суна цкъа дІакхаллал бен яц. Хьаха еза ас а, тоьшаллина схьа а ялаяйти-на, ерстина гІаз, нана бад яа.

— Схьабалабел, мичахь бу и хьан тешаш? — Барзо хІуттут ара ялийтира.

Таллархочун жІаьлешна гергахь охьа хиира хІуттут. ЖІаьлеш цунна тІехьаьвдира. Цигара гІаьттина гІотанна герга еара иза. ЖІаьлеш а, леташ, цунна тІаьхьа девлира.

ГІотана хьалха лаьттаху барзах бІаьрг кхетча, чу хьаьдда каетташ, борз хьакхийра жІаьлеша.

Халла церан карара яьлла борз, едда, юьстах елира.

— Реза юй хьо аса балийначу тешашна? — хьаьттира хІуттуте.

— Реза ю. Аса дагалаьцначу доІига терра ду-кх хьан тешаша ден долу тоьшалла а, — аьлла, дІаяхара борз.

Къинош тІера даха Макка яха араяьлла сира говр а эвлан йисте яжа дІаяхара. Ціэн шинара а цІа дахара, месала бож а жана хьалха яла дІаяхара. Боргіал а, гІад яхана, кхайкха хІоьттира. ГІиргіа а гІаьттина тІехула хьийза доладелира.

— Кхин ма тешалаш тешам боцхух — аьлла, гІаьттина яхара хІуттут.

Мах 10 кеп.

ЧУЛАЦАМ

1. Дашо мухIар	3
2. Гоцин шовда	9
3. Дакин тогIи	12
4. Аттракцион	18
5. Ирча буйса	22
6. Хьуьна чохь тилар	29
7. Хилла бохам	36
8. «Дошлойн полк»	43
9. Макка яха ара яьлла кьена борз	59

Хожа Ахмед Берсанов

ЗОЛОТОЕ КОЛЬЦО

(на чеченском языке)

Редактор Х. М. Эдилев. Художник Ю. А. Шевченко. Художественный редактор М. Б. Магомедов. Технический редактор А. Н. Поздняков. Корректоры: Л. А. Асхабова, З. М. Шамурзасев. Сдано в набор 9.IV 1979 г. Подписано к печати 9.VII 1979 г. Объем 4,0 (3,72) п. л. Уч.-изд. л. 3,1. Формат 60x84 1/16. Бумага типографская № 2. Тираж 3000. Чечено-Ингушское книжное издательство. Управления по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров ЧИАССР, Грозный, 21, улица Ленина, 15. Заказ № 3116. Типография имени И. Н. Заболотного Управления по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров ЧИАССР, улица Интернациональная, 12/33. Цена 10 коп.